

หน้า ๑๖๖

อักษรานุกรมศิลปากร

หมวดโบราณคดี

พิมพ์เป็นที่ระลึก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล

(พระยาราชพินิจจัย)

นะวัดเทพศิรินทราวาส

เมื่อวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2487

903

ศ640 2487

ฉ.1

คำนำ

หนังสืออักษรานุกรมศิลปากรนี้ กรมศิลปากรเคยดำริ
จะจัดทำขึ้น โดยความประสงค์ที่จะให้เป็นอักษรานุกรมตาม
สาขาของศาสตร์และศิลป์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นงานในหน้าที่ของกรม
ศิลปากร เพื่อประโยชน์แก่ผู้แสวงหาความรู้ตามสาขา
ของศิลปากร บัดนี้เจ้าภาพในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชนิกาย) มาแจ้งความ
จำนงยังกรมศิลปากรว่า ใครจะได้ฉบับหนังสือสำหรับพิมพ์
แจกเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ กรมศิลปากร
จึงมีความยินดีรวบรวมฉบับหนังสือนี้ให้เจ้าภาพพิมพ์ตาม
ประสงค์ ที่ว่ามีความยินดีนั้น ก็เพราะกรมศิลปากรถือว่า
นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล เคยเป็นข้าราชการของกรม
ศิลปากรมาสมัยหนึ่ง ครั้นเป็นราชบัณฑิตยสภา ดังจะเห็นได้
ในประวัติของนายอุทัยวรรณ อมาตยกุล ซึ่งเจ้าภาพได้ขอให้
นายเอื้อ สุกุมิตร (พระยาสมบัติบริหาร) เรียบเรียงขึ้น
และส่งมาพิมพ์ไว้เป็นที่ระลึกในหนังสือนี้ด้วย ทั้งเมื่อนาย
อุทัยวรรณ อมาตยกุล ได้ออกไปแล้ว ก็ยังมีแก้ไขช่วยเหลือ
รับปรึกษาหารือเรื่องราวต่าง ๆ ที่เจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากร
ไปติดต่อขอทราบตลอดมา กรมศิลปากรมีความยินดีที่จะ
ได้สนองคุณเป็นครั้งสุดท้าย จึงได้จัดรวบรวมฉบับหนังสือ

เรื่องนั้นให้พิมพ์ไว้เป็นตระลัก แต่โดยเหตุที่มีเวลาน้อย
จัดทำและรวบรวมได้เพียงเท่านี้ จึงพิมพ์เฉพาะหมวดโบราณ
คดีก่อน เมื่อได้เรียบเรียงหมวดอื่น ๆ ได้พอสมควรก็จะได้
พิมพ์ให้แพร่หลายต่อไป ตัวอักษรขนาดเล็กที่พิมพ์ไว้ต่อท้าย
อักษรานุกรมแต่ละชื่อนั้น ขอผู้อ่านได้โปรดทราบว่า เป็นชื่อ
หนังสือที่เป็นอาคตะสถานของเรื่องทีกล่าวข้างบน และผู้อ่าน
อาจพบหลักถานและข้อความพิสดารใน หนังสือที่อ้างไว้ข้าง
ล่าง

อนึ่งโดยเหตุที่นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล เคยรับราชการ
อยู่ในกะชวงมหาดไทย สมัย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดี ทั้ง
เป็นที่ขงคุณเคยนับถือตลอดมา เจ้าภาพมีความประสงค์จะ
ได้เรื่องที่เกี่ยวข้องกับความรู้ทางมหาดไทย อันเป็นพระนิพนธ์
ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พิมพ์ไว้เป็นตระลัก
ด้วย กรมศิลปากรจึงขอคัดลายพระหัตถ์บันทึกว่าด้วยเรื่อง
“ตำแหน่งราชการกะชวงมหาดไทย” และบันทึกว่าด้วย
เรื่อง “การปกครองประเทศไทยแต่โบราณ” ที่พระองค์
ท่านได้ขงบันทึกประทานมายัง นาย ย.ส. อนุমানราชชน
เมื่อครั้งพระองค์ท่านยังประทับหยู่ณะปีนัง หวังว่าบันทึกทั้ง

(3)

สองเรื่องนี้จะป็นความรู้ที่พอใจแก่ผู้ได้อ่านทุกท่าน และ
ถ้าเป็นดั่งนั้น กรมศิลปากรขอชักชวนท่านผู้อ่านได้โปรด
น้อมจิตอุทิศกุศลเจตนาถวายแด่สมเด็จพระยาตำรงราชา
นุภาพ พระองค์ผู้ประทานความรู้นี้ไว้จงทุกท่าน

ในที่สุดนี้ กรมศิลปากร ขออนุโมทนาในกุศลทักษิณา
นุทานซึ่งเจ้าภาพได้พร้อมกันบำเพ็ญเป็นสมานฉันท์ และ
พิมพ์หนังสือแจกจ่ายเป็นวิทยาทาน จงเป็นกุศลตนบันดาน
ให้นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชนิธิจจัย) ประสพ
อภินิหารผลตามคติวิสัยในสัมปรายกพ สมดังมโนปนิธาน
ทุกประการเทอน.

กรมศิลปากร

27 กันยายน 2487

นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชนิกัญย์)

2418 - 2487

ประวัติตั้งเขป

นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระยาราชพินิจจัย)

นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล เกิดณวันอาทิตย์ ขึ้น 14 ค่ำ เดือนยี่ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช 1237 ตรงกับวันที่ 9 มกราคม พุทธศักราช 2418 ที่บ้านหน้าวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) นอกกำแพงพระนคร หลังที่ทำการไปรษณีย์ที่ 1 (เดิม) พระยาอภิรักษ์ราชอุทยาน (แฉล้ม อมาตยกุล) เป็นบิดา คุณหญิงอำพัน (บูรณศิริ) เป็นมารดา

เนื่องจากมีเหตุจำเป็นทางมารดา เมื่ออายุประมาณ 6 เดือน มารดาต้องย้ายบ้านมาอยู่เสี้ยกับตา พระยาธัมจรรย์ยานุกลมนตรี (จำเริญ บูรณศิริ) ซึ่งหยู่ณะบ้านเหนือปากคลองตลาด นอกกำแพงพระนคร ตรงข้ามปากคลองบางกอกใหญ่ มารดาก็พาตัวมาอยู่เสี้ยด้วย

นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล เป็นบุตรชายคนโตของ คุณหญิงอำพัน เมื่ออายุย่างเข้า 5 ปี ได้เริ่มการศึกษาวินิจฉัยหนังสือไทยและเลข ศึกษาหยู่ในระแวกบ้านเอง พระยาอัครราชวาท (ภัสดา บูรณศิริ) ผู้นำ เป็นผู้สอน ต่อมาพระยาอัครราชวาท ต้องออกไปประเทศยุโรป เจ้าคุณตาจึงจัด

(ข)

ทนายของท่านให้สอนต่อ เรียนกันอยู่ในบ้านจนอายุ 9 ปี
มารดาจึงส่งไปให้เรียนกับพระมหาสุข วัดพระเชตุพน (วัด
โพธิ์) และพระอรยมุนี (เพื่อน ปเรียน) วัดราชบพิศ คง
ศึกษาวิชาหนังสือไทยและเลขต่ออีก 2 ปี แล้วจึงได้เรียน
วิชาภาษาบาลี ด้วยมารดามักมีความเห็นใครให้ได้ความรู้ทาง
วิชาภาษานั้น ทั้งใครให้ได้เป็นมหาปเรียนเช่นเจ้าคุณตา ซึ่ง
ได้เป็นปเรียนมาถึงชั้น 9 ประโยค

นายอภัยวรรณ เรียนภาษาบาลีจบเพียงธัมมบทขั้นต้น ก็
และต่อ^{นี้}จะเป็นด้วยมารดาหวนเห็น^{นี้}ว่าวิชาภาษาไทยที่เรียน
มาแล้วยังไม่เพียงพอ หรือการเล่าเรียนทางภาษาบาลีจะไม่
คล่องไปมาก เวลานั้นอายุก็ย่างเข้า 14 ปีแล้ว จึงเห็นควน
จะให้กลับเรียนวิชาภาษาไทยต่อไปอีก ได้ขอให้พระยา
พลกายกรีธา (ถนอม ปาลิกภัส) ผู้เป็นญาติ นำตัวไปฝากให้
เล่าเรียนนะโรงเรียนพระตำหนัก (เต็ม) สวนกุหลาบ ใน
พระบรมมหาราชวัง ได้เรียนกับพระยาอนุกุลวิธาร (ชม
จันทร์พิสมัย) แต่ยังเป็นครูชมในชั้นประโยค 1 แล้วเรียน
กับพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร) แต่ยังมีบันดาศักดิ์
เป็นขุน และพระรัตนวราจารย์ (รัตน กลัมพากร) แต่ยังมี
ไม่มีบันดาศักดิ์ในชั้นประโยค 2 นอกจากนี้ได้เรียนพิเศส

(ก)

กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
แต่ยังชงกรมเป็นกรมหมื่น อธิบดีกรมศึกษา สอบไล่วิชาชั้น
ประโยค 2 ได้ใน พ.ศ. 2434 วิชาชั้นประโยค 2 ของหนังสือ
ไทยในเวลานั้น นับว่าเป็นอันจบหลักสูตรของการเล่าเรียน
หนังสือไทย

ระหว่างเวลาเล่าเรียนวิชาภาษาไทยชั้นประโยค 2 หยุนั้น
ได้ปลีกเวลาไปเล่าเรียนวิชาภาษาอังกฤษกับมิสเตอร์
เย. ซี. เยมส์ และมิสเตอร์ เอช. ดับบลิว. โรลฟ์ สอบไล่วิชา
ภาษาอังกฤษได้ชั้น 1 ต่อมาเมื่อสอบวิชาหนังสือไทยชั้น
ประโยค 2 ได้แล้ว ก็ไปเรียนวิชาภาษาอังกฤษต่อที่โรงเรียน
สุนันทาลัย เรียนกับพระยาวิจิตรวิทยาการ (กร อมาตยกุล)
ผู้เป็นญาติเรียงพี่เรียงน้อง คราวนี้เรียนได้ถึงชั้น 3 แต่ไม่ได้
สอบไล่

มาถึงวัยนี้ นายอุทัยวรรณ มีอายุย่างเข้า 18 ปีแล้ว มารดา
เห็นว่าหากจะคงเล่าเรียนต่อไปก็จะได้ทำอะไร เหมาะที่จะ
เข้ารับราชการดีกว่า จึงได้นำตัวไปเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมขุนพิทยลาภพฤธศาตา แต่ยังชง กรมเป็นกรมหมื่น
เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร เมื่อสมัคเข้ารับราชการในกะชวงนั้น
ได้ชงรับไว้แล้วโปรดให้หม่อมเจ้าประภากร ปลัดทูลฉลอง

(ง)

บันจุตำแหน่งให้เป็นเสมียนโทในกองถนอมครุฑ ซึ่งมังกาน
เกี่ยวข้องทำทเบี่ยนสัณณบัตร เครื่องราชอิสริยาภรณ์ กับ
เรียบเรียงหนังสือราชกิจจา ซึ่งองค์หม่อมเจ้าประภากรเอง
เป็นหัวหน้าแม่กอง ตั้งเงินเดือนให้ขึ้นแรกเดือนละ 30 บาท

นายอุทัยวรรณ เริ่มเข้ารับราชการเมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน
พ.ศ. 2435 เป็นผู้เอาใจใส่พากเพียรรับราชการมาได้เพียง
6 เดือน ก็เป็นที่โปรดปรานและพอพระทัยของเสนาบดี
และปลัดทูลฉลอง ประจวบปลายปีนั้นเองซึ่งพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา
เสนาบดีกะชวงมราชาธร สด็จออกไปเมืองสิงคโปร์ เชน
พระราชกะเสอออกไป เชนสเด็จเจ้าชายอาชตุกเฟอดิแนน
เดออิสต์ แห่งประเทศออสเตรเลีย ซึ่งมีกำหนดจะสเด็จ
เข้ามาเยี่ยมประเทศไทย ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2436
เสนาบดีก็โปรดให้นายอุทัยวรรณตามสเด็จด้วย

โดยความสามารถวิริยะภาพกะทำราชการด้วยมีคุณวุธิปรีชา
ฉลาดหลักแหลม จึงได้เลื่อนตำแหน่งและหน้าที่ราชการ
ตลอดจนได้รับพระราชทานยศชั้นดาสะกัตและเงินเดือนเป็น
ลำดับมาตั้ง

(จ)

พ.ศ. 2438 ได้รับพระราชทานเงินเดือนขึ้น 5 บาท เป็น
เดือนละ 35 บาท และมีหน้าที่เขียนประกาศนียบัตร เครื่อง
ราชอิสริยาภรณ์ ตราตั้งกงสุลอนันต์บัตร และคัดสำเนา
หนังสือต่าง ๆ ที่เป็นภาษาอังกฤษ

พ.ศ. 2439 ได้เลื่อนขั้นขึ้นเป็นเสมียนเอก ได้เงิน
เดือนขึ้น 5 บาท เป็นเดือนละ 40 บาท ในปลายปีย้าย
หน้าที่ไปอยู่แผนกราชกิจจา เป็นผู้เรียบเรียงหนังสือราชกิจจา

พ.ศ. 2440 ได้เงินเดือนขึ้นอีก 20 บาท เป็นเดือน
ละ 60 บาท

พ.ศ. 2441 ได้เงินเดือนขึ้นอีก 20 บาท เป็นเดือน
ละ 80 บาท และในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. นี้ ได้รับพระราช
ทานสัญญาบัตร เป็นหลวงนรราชจำนง (กล่าวกันว่าข้าราชการ
กะชวงมูรธาธรหรือกรมราชเลขาณการ ที่ได้รับพระราชทาน
สัญญาบัตรครั้งแรกเป็นหลวงที่เดิยวนั้น น้อยตัวนัก)

พ.ศ. 2442 ได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นปลัดกรม กรมกอง
จดหมายเหตุ แต่คงเป็นผู้เรียบเรียงหนังสือราชกิจจาอยู่
ตามเดิม ได้เงินเดือนขึ้นเป็นเดือนละ 120 บาท ในเวลาที่
อยู่ในตำแหน่งปลัดกรม กรมกองจดหมายเหตุนี้ มีหน้าที่

(๑)

รักสถาบันดาหนังสื่อพิมพ์ต่าง ๆ ทั้งที่ออกในประเทศไทยและต่างประเทศ ซึ่งกรมราชเลขาณการสั่งรับนั้นด้วย ในกลางปีนี้ได้เงินเดือนขึ้นอีก 40 บาท เป็นเดือนละ 160 บาท

พ.ศ. 2443 เดือนมิถุนายน เริ่มป่วยโรคไอเป็นโลหิต บ่อยขึ้นขณะเวลานั่งทำงานหน้าที่ทำการ โลหิตตกเป็นกำลัง รุ่งขึ้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณการได้เสด็จไปชงเยี่ยมถึงบ้าน และนำแพทย์ (หมอโรเตอร์) ไปให้ช่วยรักษา นายอุทัยวรรณป่วยเป็นโรคนี้นอยู่เดือนเสส จึงค่อยทุเลา พอไปทำงานได้ เดือนกันยายน ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ทิพยาภรณ์ (เบญจมาภรณ์ช้างเผือก) เครื่องราชอิสริยาภรณ์ดวงนี้เป็นดวงแรกที่นายอุทัยวรรณได้รับพระราชทาน ซึ่งจะเห็นได้ว่าได้รับพระราชทานข้ามชั้น เดือนตุลาคม ได้รับแต่งตั้งเป็นกัมสัมปาतिकะสภาหอพระสมุทวชิรญาณ ตำแหน่งเลขาธิการ เดือนกุมภาพันธ์ ย้ายไปรับราชการในกะชวงมหาดไทย ในตำแหน่งเสมียนตรากะชวง

พ.ศ. 2444 ได้เงินเดือนขึ้นเป็นเดือนละ 240 บาท หยุดในตำแหน่งเสมียนตราชั่วปีเสสก็ย้ายไปหยุดกรมพลัมกั ในตำแหน่งปลัดกรม ได้รับเงินเดือน เดือนละ 250 บาท

(ช)

นายอุทัยวรรณ รับราชการในกรมพลมังกังไม่นานเท่าใด ก็ออกไปเป็นข้าหลวงมหาดไทยมณฑลพุกเก็ต ในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2446 รับเงินเดือน เดือนละ 300 บาท

พ.ศ. 2447 ได้เงินเดือนขึ้นอีก 10 บาท เป็นเดือน ละ 310 บาท และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ภัทราภรณ์ (จตุฎาภรณ์มังกัดไทย) อีกด้วย

พ.ศ. 2448 ได้เลื่อนเป็นข้าหลวงมหาดไทยชั้น 1 ได้เงินเดือนขึ้นอีกเป็นเดือนละ 350 บาท และโดยสถานะความดี ความชอบที่ได้รับราชการในตำแหน่งทมนทลนี้ ชงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบันดาศักดิ์ เป็นพระภริมย์ราชา

พ.ศ. 2449 เดือนมกราคม ย้ายไปรับราชการที่มณฑล พิสนุโลก เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นปลัดมณฑล และเดือนเงิน เดือน เป็นเดือนละ 400 บาท

พ.ศ. 2451 ชงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบันดาศักดิ์ เป็นพระยาราชรทิธานนท์ ปีเดียวกันนี้ได้เงินเดือนขึ้นเป็น เดือนละ 450 บาท

พ.ศ. 2452 เดือนเมษายน ย้ายไปรับราชการที่มณฑล จันทบุรี ในตำแหน่งปลัดมณฑล ไปรับราชการอยู่ในมณฑล จันทบุรีปีหนึ่ง ได้เงินเดือนขึ้นเป็นเดือนละ 500 บาท

พ.ศ. 2454 ได้รับพระราชทานยศเป็น ~~พระ~~อำมาจเอก

(๗)

พ.ศ. 2455 ย้ายเข้ามารับราชการ ในกะชวงมหาดไทย
ในตำแหน่งเจ้ากรม กรมทเบี่ยน

พ.ศ. 2457 ได้เงินเดือนขึ้นเป็นเดือนละ 600 บาท และ
ขงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามบันดาสักดิ์เป็น
พระยาราชนิจจัย ก็ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
ภุสนาภรณ์ (จตุภรณ์ช้างเผือก) ด้วยในปีเดียวกันนั้น

พ.ศ. 2458 ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
มณฑนาภรณ์ (ตรีตาภรณ์มงกุฎไทย)

พ.ศ. 2460 ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
นิภาภรณ์ (ตรีตาภรณ์ช้างเผือก)

พ.ศ. 2461 ย้ายไปรับราชการในกรมปกครอง ในตำแหน่ง
ทำการแทนอธิบดี รับราชการอยู่ในกรมและตำแหน่งนี้หนึ่ง
ปีได้เลื่อนขึ้นเงินเดือนเป็นเดือนละ 700 บาท

พ.ศ. 2462 ได้รับพระราชทานยศเป็นมหาอำมาตย์

พ.ศ. 2465 ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย

พ.ศ. 2466 ย้ายไปเป็นอธิบดีกรมพลัมภ์ ได้รับเงิน
เดือนเป็นเดือนละ 800 บาท

(๗)

พ.ศ. 2468 ได้เงินเดือนขึ้นอีกเป็นเดือนละ 850 บาท

นายอุทัยวรรณ ได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ
เมื่อวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2468 เนื่องด้วยโรคภัยเบียดเบียน
หนักเข้า ไม่สามารถรับราชการสนองพระเดชพระคุณต่อไปได้
เมื่อได้ออกจากราชการรับพระราชทานเบี้ยบำนาญแล้ว

นายอุทัยวรรณก็คงอยู่บ้านเชิงสะพานเหลือง ถนนพระราม 4
ตลอดมา ครั้น พ.ศ. 2470 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นนายก
ราชบัณฑิตสภาได้มารับสั่ง ขอให้ไปช่วยพระองค์ท่านทำงานที่
หอพระสมุดวชิรญาณ ด้วยซึ่งเห็นว่านายอุทัยวรรณ เป็นผู้
ชำนาญในกะบวนจดหมายเหตุ และตำหรับตำราอักษรศาสตร์
นายอุทัยวรรณก็ตกลงยินดีรับสนองพระประสงค์ โดยมีหวัง
ค่าตอบแทนหรือเงินเดือนแต่อย่างใด แต่เนื่องจากนาย
อุทัยวรรณเป็นผู้มีโรคเบียดเบียนมาก ช่วยทำงานที่หอพระสมุด
ได้ประมาณ 2 ปี ก็จำเป็นต้องขอลาพักด้วยสุขภาพไม่อำนวย

นายอุทัยวรรณเริ่มป่วยมาแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2487
ประกอบด้วยไข้ในวัยชรา อาการจึงมีแต่ชุลงเรื้อย ๆ จน

(ค)

กระทั่งถึงวันที่ 22 สิงหาคม พ.ศ. 2487 เวลาประมาณ 1 นาฬิกา
นายอุทัยวรรณศักดิ์ถึงแก่กรรม ขณะพักผ่อนอำเภอลำปาง จังหวัด
อุตรดิตถ์ คำนวณอายุได้ 69 ปี

นายอุทัยวรรณบุตรและธิดาทั้งหมดอยู่ในเวลานี้ รวม 4 คน
คือ นางสาวอรุณ อมาตยกุล นางไพโรจน์ บัณฑิตานนท์
นายอุทัยพร อมาตยกุล และนายวรรณโณ อมาตยกุล

บันทึกเรื่องตำแหน่งราชการกะชวงมหาตไทย

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑

ประทาน

นาย ย.ส. อนุমানราชชน

เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2480

ตำแหน่งยกยบัตรหัวเมืองนั้น เดิมเป็นข้าราชการกะชวงวัง
เสนาบดีกะชวงวังตั้งไปอยู่ประจำหัวเมือง สำหรับทำรายงาน
การต่าง ๆ ในเมืองนั้นกราบทูลตรงต่อพระเจ้าแผ่นดิน ไม่
ต้องผ่านทางกะชวงมหาตไทยหรือกลาโหมกรมทำที่บันชาการ
เมือง เขาว่าได้แบบมาจากเมืองจีน แต่ข้อนี้ยังไม่ได้สอบ
ถึงสมัยเมื่อนั้นแรกว่าการกะชวงมหาตไทยยกยบัตรกลายเป็น
ข้าราชการหัวเมืองไปแล้ว ยังมีเค้าเดิมคงอยู่เพียงถ่ายยกยบัตร
เข้ามาถือน้ำในกรุงเทพ ฯ ต้องไปถือน้ำในกะชวงวัง จัด
ระเบียบใหม่ฉันจึงแปลงเป็นพนักงานอัยการ

สุภมาตรานั้นเดิมจะเป็นตำแหน่งสำหรับทำราชการหย่าง
ไรไม่พบตำรา (หรือพบแต่ลืมเสียแล้วก็ไม่ได้) แต่แปลก
หย่างหนึ่งที่ตำแหน่งสุภมาตราบมีแต่หัวเมืองชั้นจัตวา ส่วน
หัวเมืองชั้นเอก โท ตรี หามี่ไม่ (ตำแหน่งกรมการหัวเมือง

ชั้นต่าง ๆ ปากตหยู่ใน กคหมายเก่า ตอนทำเนียบศักดิ์นา
หัวเมือง) เมื่อแรกฉันว่าการมหาดไทยเห็นสุภมาตราหน้า
แต่ชำระความเช่นเดียวกับกรมการตำแหน่งอื่น ๆ ฉันจัด
ระเบียบใหม่อนุโลมตำแหน่งในทำเนียบเดิมมาใช้ จึงให้
สุภมาตราเป็นเจ้าหน้าที่ในการเก็บผลประโยชน์แผ่นดิน

เกณฑ์เมืองรั้งนั้น เป็นตำแหน่งในกะชวง มหาดไทย
กรุงเทพ ฯ เรียกว่า เมืองอัครราชธานี คน 1 เมืองเทพราช
ธานี คน 1 เมืองยโสธร (หรือยสสุนทร) คน 1 เมืองนนท์
ราชธานี คน 1 ประหลาดที่ตำแหน่งเกณฑ์เมืองรั้งในกะชวง
กลาโหมและกรมท่าเมื่อยังว่าการหัวเมืองห้ามไม่ ข้อนี้อ
ให้เห็นว่าจะเป้นตำแหน่งมีมาเก่าแก่ทีเดียว เพราะแต่เดิม
มหาดไทยว่าการพลเรือน กลาโหมว่าการทหารทุกหัวเมือง
(ดังพรรณนาไว้ในหนังสือมองสิเออ เดอลา ลูแบร์ ราชทูต
ฝรั่งเศส) คงมาแยกหัวเมืองบักส์ ได้ให้ชนกลาโหม หัวเมือง
ฝ่ายเหนือให้คงขนมหาดไทย หัวเมืองท่าชนกรมท่า ต่าง
บัญชาการทั้งฝ่ายทหารพลเรือนในหัวเมืองที่ชนกะชวงนั้น ๆ
เมื่อรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา เพราะเกิดกบดที่เมือง
นครราชสีมาและเมืองนครสวรรค์ราช จึงแก้ไขระเบียบการ
บังคับบัญชาหัวเมืองเป้นเช่นนั้น

เมื่อแรกฉันว่าการมหาดไทยผู้ที่เป็นตำแหน่งเกณฑ์เมือง
 รุ่งทั้ง 4 คนทำการแต่เป็นเสมียน ฉันมาคิดพิจารณาเห็นว่าตามข้อ
 ตำแหน่งเห็นว่าเดิมน่าจะเป็นตัวสำรองสำหรับตั้งไปรุ่งตำแหน่ง
 ผู้ว่าราชการเมืองในเวลาว่าง (ถ้างว่างอย่างขาดตัว ทำได้ก็เป็น
 เจ้าเมือง) ฉันอนุโลมเอามาตั้งเป็นระเบียบใหม่ 2 สถาน
 สถาน 1 ถ้าตั้งผู้ที่ยังไม่เคยเป็นเจ้าเมือง ให้เป็นผู้รั้งราชการ
 เมืองหยุก่อนราว 6 เดือน ในระหว่างนั้นให้รับเงินเดือน
 หย่อนอัตรา จนเห็นว่ามีความสามารถสมกับตำแหน่งจึงให้
 เป็นผู้ว่าราชการเมืองรับเงินเดือนเต็มอัตรา อีกอย่างหนึ่ง
 เปลี่ยนตำแหน่งเกณฑ์เมืองรุ่งที่มีประจำกะช่วง 4 คนเป็นผู้
 ตรวจราชการตามหัวเมือง เลือกลงเอาผู้ว่าราชการเมืองหรือ
 มหาดไทย มณฑลที่เห็นว่าหลักแหลมมาเป็นตำแหน่ง 2 คน
 อบรมความรู้การปกครองมณฑล อีก 2 คนเลือกลงเอานาย
 อำเภอที่เห็นว่าหลักแหลม มาอบรมความรู้การปกครองเมือง
 ้วยให้ไปเที่ยวตรวจการปกครองมณฑลแลเมืองต่าง ๆ ทั้งรู้
 การในกะช่วงด้วย

บันทึกว่าด้วยการปกครองประเทศไทยแต่โบราณ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

ประทาน

นาย ย.ส. อนุমানราชชน

เมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2483

อันคำกลาโหม มหาดไทย และพลัมกัง ทั้ง 3 คำนี้
มิใช่ภาษาไทย คงเป็นคำมาแต่ภาษาสันสกฤตหรือภาษาสามค
(ฝรั่งเรียกว่าภาษา "บาลี") ได้ลองค้นดูในหนังสือพจนานุกรม
ภาษาบาลีของอาจารย์ชิตเดอริ พบคำ "กสโ" Kalaho มี
อยู่ในนั้น แปลความว่า "วิวาท" Quarrel อย่าง 1 ว่า "วุ่นวาย"
Strife อย่าง 1 ว่า "รบประจันบาน" Battle อย่าง 1 ดุสมกับ
ที่เอามาใช้เป็นชื่อกรมฝ่ายทหาร ในพจนานุกรมนั้นมีอีก
คำหนึ่งว่า "มหทย" Mahadaya แปลความว่า "เมตตอย่างยิ่ง"
Very Compassionate อย่าง 1 "กรุณาอย่างยิ่ง" Very Merciful อย่าง 1
ดุสมกับที่เอามาใช้เป็นชื่อกรมฝ่ายพลเรือน แต่ คำพลัมกัง
มีเพียงคำเดียวในพจนานุกรมเป็น 2 สัพท คือว่า "พลัม"
Balam แปลว่า Strenth, Power, Force ล้วนหมายความว่ากำลัง
อย่าง 1 อีกนัยหนึ่งแปลว่า "ทหารบก" Army หรือ "กอง
ทหาร" Troop และในพจนานุกรมมีอีกคำหนึ่งว่า "อัมโต"

Ambho แปลว่า "ก้อนกรวด" Pebble ถ้าเอา 2 คำนี้เข้าสนธิกันเป็น "พลัมโก" ดูใกล้เคียงกับคำพลัมกัง ประหลาดหูที่ตามกตหมายทำเนียบศักดิ์นา มีกรมพลัมกังอยู่ในกะชวงมหาคไทยและในกะชวงกลาโหม เจ้ากรมพลัมกังมหาคไทยเป็นที่พระยาจำแสนบดี และเจ้ากรมพลัมกังกลาโหมเป็นที่พระยาสรเสาวราชภักดี ฉะนั้นได้เคยสืบตามพวกข้าราชการชั้นเก่าในกะชวงมหาคไทย ว่ากรมพลัมกังนั้นแต่เดิมมีหน้าที่อย่างไร เขาบอกว่ากรมพลัมกังนั้นกล่าวกันว่าแต่โบราณเป็นเจ้าหน้าที่สำหรับคุมปืนใหญ่ ถ้าเช่นนั้นชอกรมพลัมกังก็อาจจะมาแต่คำ "พลัมโก" ที่ในพจนานุกรมแปลคำ "อัมโก" ว่า "ก้อนกรวด" อาจหมายถึงวัตถุที่ใช้เป็น กะสุนของปืนใหญ่ชั้นเดิมก็เป็นได้ ความที่สันนิษฐานมาเป็นวินิจฉัยมูลของคำ "กลาโหม" "มหาคไทย" และ "พลัมกัง" ว่ามาแต่อะไร

ยังมีวินิจฉัยที่ควนกล่าวต่อไปถึงเหตุที่เอาคำ "กลาโหม" กับ "มหาคไทย" มาใช้เป็นชอกรม อธิบายข้อนี้ในหนังสือพระราชพงสาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับในกตหมายทำเนียบศักดิ์นาประกอบกัน ว่าเมื่อ พ.ศ. 1998 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดให้กำหนดข้าราชการเป็น "ฝ่ายทหาร" และ "ฝ่ายพลเรือน" ชงตั้งตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี

ชั้น ๒ คน คือเจ้าพระยามหาเสนาบดี ให้เป็นหัวหน้า
 ข้าราชการฝ่ายมหาดไทย คน ๑ เจ้าพระยาจักรี ให้เป็นหัวหน้า
 ข้าราชการฝ่ายพลเรือนคน ๑ ผู้ช่วย Staff ของอัครมหาเสนาบดี
 ฝ่ายมหาดไทยรวมเข้าเป็นกรม ให้เรียกว่า "กรมกลาโหม"
 ผู้ช่วยของ อัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือนก็รวมเป็นกรมเช่น
 เดียวกัน ให้เรียกว่ากรมมหาดไทย จึงมีกรมกลาโหมและ
 กรมมหาดไทยเกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้ เพิ่งมาบัดนี้ให้เรียก
 กรมมหาดไทยเป็นต้นราชการว่า "กระทรวง" (ตรงกับ
 Ministry) เมื่อรัชกาลที่ ๕

บางทีจะมีนักเรียนประวัติศาสตร์หยากรู ว่าเมื่อก่อน
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงกำหนดข้าราชการให้เป็นฝ่าย
 ทหารและพลเรือนนั้น ระเบียบการปกครองในกรุงศรีอยุธยา
 เป็นอย่างไร ขอนมเฝ้าเงื่อนหยู่ในหนังสือพงสาวดารแล
 กดหมายเก่าพอจะเก็บความมาสดังได้ รัชดาการปกครอง
 บ้านเมืองมีข้อสำคัญอันเป็นหลัก ๒ อย่าง คือเวลาเช้าสัก
 สัตร์มาแต่พายนอก ชาวเมืองต้องช่วยกันรับฟังต่อสู้อัตร์
 หย่าง ๑ เวลาบ้านเมืองเป็นปรกติ ชาวเมืองต้องช่วยกันทำนุ
 บำรุงบ้านเมืองให้เจริญสุขหย่าง ๑ การต่อสู้อัตร์พายนอก
 ตรงกับการทหาร การทำนุบำรุงบ้านเมืองตรงกับการพลเรือน

การทั้ง 2 อย่างนี้มีสำหรับบ้านเมืองมาแล้วแต่ดึกดำบรรพ
 วิชาการปกครองบ้านเมืองไทยน้อยถึงระเบียบจะผิดกันประการ
 ใด ก็คงจะอยู่ในหลัก 2 อย่างที่ว่ามาด้วยกันทั้งหมด ว่า
 ฉะเพาะระเบียบชั้นเดิมของกรุงศรีอยุธยา ในการทหารมี
 กติหมายบังคับว่าบัณฑิตชายฉกรรจ์ (ตั้งแต่อายุ 18 ปีจนถึง 60 ปี)
 เว้นแต่พระภิกษุ มีหน้าที่ต้องช่วยกันรบศัตรูภายนอกตาม
 ความสามารถแห่งตนหมดทุกคน (เป็น Universal Service)
 เนื่องต่อหน้าทันท่วงทีมีกติหมายบังคับว่า ผู้ชายทุกคนเมื่ออายุ
 เข้าเขตฉกรรจ์ต้องไปลงชื่อในทะเบียนทหารมณฑล มีสังกัดใน
 กรม Regiments ต่าง ๆ อันมีมูลนายสำหรับปกครองบังคับ
 บ้านชาและเรียกกระดมนำไปรบพุ่งในเวลาเกิดศึกสงคราม ก็
 สึกสงครามนาน ๆ จะมีครั้งหนึ่ง บ้านเมืองโดยปรกติมีการ
 ส่วนทำนบบำรุง คือ ฝ่ายพลเรือน มากกว่าทหาร จึงให้กรม
 ต่าง ๆ มีหน้าที่ทำการทำงานทางฝ่ายพลเรือนในเวลาว่างสงคราม
 ว่าโดยย่อคือ คนพวกเดียวกันนั้นเองทั้งนายไพร่ ต้องทำ
 ราชการทั้งเป็นทหารและพลเรือน สุดแต่มีการฝ่ายไหนเป็น
 สำคัญ เมื่อก่อนตั้งระเบียบราชการเป็นฝ่ายทหารและฝ่าย
 พลเรือนนั้น ในราชการพลเรือนมีกรมใหญ่ 4 กรม คือ
 "กรมเมือง" เป็นพนักงานปกครองท้องที่และปราบโจรผู้ร้าย

กรม 1 "กรมวัง" เป็นพนักงานศาลยุติธรรม (ที่เรียกว่ากรมวัง เพราะแต่โบราณพระเจ้าแผ่นดินซึ่งพิพากษาคดี โรงศาลอยู่ในพระราชวัง หัวหน้ากรมวังได้ว่าโรงศาล หย่างเป็น Minister of Justice ด้วย) กรม 1 "กรมพระคลัง" เป็นพนักงานเก็บทรัพย์สินสมบัติของแผ่นดิน กรม 1 "กรมนา" เป็นพนักงานบำรุงกสิกรรม 1 หัวหน้า 4 กรมนี้เห็นจะเรียกว่า "จตุสดมภ์" มาแต่เดิม มีศักดิ์เสมอกันทั้ง 4 คน เป็นใหญ่ยิ่งกว่าข้าราชการทั้งปวง เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งกำหนดราชการ ให้เป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน มีอัครมหาเสนาบดีเป็นหัวหน้าฝ่ายละคนนั้น ไม่ใช่แบ่งข้าราชการเป็นทหารพวก 1 เป็นพลเรือนพวก 1 หย่างทุกวันนี้ ข้าราชการทั้ง 2 ฝ่ายยังมีหน้าที่ต้องทำทั้งการทหารและการพลเรือนด้วยกันหยู่หย่างเดิม ข้อนั้นจะพึงเห็นได้ในหนังสือพงสาวดาร เมื่อกล่าวถึงการศึกสงครามปรากฏชื่อ ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน เป็นแม่ทัพนายกองสมทบทุกคราว ตัวแม่ทัพที่อยู่ในพงสาวดาร เชิดชูเกียรติคุณว่าเป็นหย่างวิเศษ เช่น เจ้าพระยาโกษา (ขุนเหล็ก) ที่ไปตีเมืองพม่าครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ดี เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ครั้งกรุงธนบุรีก็ดี เจ้าพระยา

บดินทรเดชา (สิงห์เสนี) ในรัชกาลที่ 3 ก็ดี ล้วนมีตำแหน่ง
 เป็นข้าราชการฝ่ายพลเรือนทั้งนั้น แม่ทัพ แม่ทัพ แม่ทัพ
 ไปรบพวกฮ่อในรัชกาลที่ 5 เจ้าพระยาภูธราภัยและเจ้าพระยา
 มหินทรศักดิ์ธำรง แม่ทัพ ก็เป็นข้าราชการพลเรือน วิชา
 ข้าราชการฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนสมทบกันในการทำศึก
 พม่าเล็ก เมื่อตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารใน พ.ศ.
 2448 แต่ข้าราชการฝ่ายทหารกับข้าราชการฝ่ายพลเรือน
 จึงแยกหน้าที่ขาดจากกัน

หากจะมีใครถาม ว่าข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและฝ่าย
 พลเรือนยังต้องสมทบรบพุ่งเข้าศึกห้วยห้วยงัดเดิมต่อมา ที่
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีฝ่าย
 ทหารและอัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือนขึ้นนั้นเพื่อประโยชน์
 อันใด ขอนพิจารณาในเรื่องพงสาวดารและในกฎหมาย
 เก่าประกอบกับขนบทำเนียมที่สืบมาภายหลัง เห็นว่า
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงจัดการหย่างนั้นเพื่อประโยชน์
 2 หย่าง คือ เพื่อควบคุมการปกครองตามหัวเมือง To control
 the Provincial Administrations หย่าง 1 เพื่อประสานงานใน
 รัฐบาลกลาง To co-ordinate the Central Administrations หย่าง 1
 มีอธิบายดังจะกล่าวต่อไป

การปกครองแต่โบราณถืออาณาเขต "เมือง" (ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่า "จังหวัด") เป็น "หน่วย" Unit และถือเอาการฝ่ายทหารคือที่จะรบพุ่งบองกันบ้านเมืองเป็นใหญ่ แต่ละเมืองกำหนดเหมือนกันเป็นที่ตั้งกองพลอันหนึ่ง เกิดศึกเมื่อใดเจ้าเมืองก็เป็นนายพลนำทหารออกรบพุ่ง ข้อนึงสังเกตได้ในทำเนียบราชทินนามของเจ้าเมืองชั้นเก่า ซึ่งเป็นนายทหารชื่อเป็นนายทหารแทบทั้งนั้น ยกตัวอย่างดังเช่น เจ้าเมืองนครราชสีมา เป็นพระยาค้ำแหงสงคราม เจ้าเมืองกำแพงเพชร เป็นพระยารามณรงค์สงคราม เจ้าเมืองราชบุรี เป็นพระอมรินทร์หรือชัย เป็นต้น เวลาบ้านเมืองว่างศึกสงครามเจ้าเมืองก็เป็นหัวหน้าในการพลเรือนทำนุบำรุงบ้านเมือง ก็หัวเมืองมีมากด้วยกันและผู้เป็นเจ้าเมืองมีความสามารถต่างกันความเป็นไปในหัวเมืองคงเลวบ้างดีบ้างต่าง ๆ กัน จึงทรงตั้งอัครมหาเสนาบดีกลาโหมขึ้นสำหรับตรวจตราว่ากล่าวการฝ่ายทหาร อัครมหาเสนาบดีมหาดไทยสำหรับตรวจตราว่ากล่าวการฝ่ายพลเรือนทั่วทุกหัวเมืองในพระราชอาณาเขตข้อนี้มีในหนังสือเรื่องเมืองไทยที่มองซิเออเดอลาลูแบร์ราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเมื่อ พ.ศ. 2230 พรรณนาวิธีการปกครองในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก็ว่าเสนาบดี

กลาโหมว่าการฝ่ายทหาร และเสนาบดีมหาดไทยว่าการ
 พลเรือนตามหัวเมืองทั่วทั้งพระราชอาณาเขต หรือถ้าว่าอีก
 อย่างหนึ่งยังใช้แบบที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งสืบ
 มาจากรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่เมื่อสมเด็จพระ
 นารายณ์สวรรคต พระเพทราชาซึ่งได้ราชสมบัติ
 พวกข้าราชการทรงเกลียดพระเพทราชาพากันชักชวนเจ้าเมือง
 นครราชสีมาและเจ้าเมืองนครราชสีมาให้ตั้งแขวงเมือง ต้อง
 รบพุ่งกันมากจึงปราบลงได้ แต่นั้นคงเป็นเพราะสมเด็จพระ
 เพทราชาไม่ไว้วางพระราชหฤทัยในอัครมหาเสนาบดีเห็น
 ว่ามีอำนาจมากนัก จึงเปลี่ยนประเพณีเดิมแบ่งหัวเมืองออก
 เป็น 2 ภาค บันดาหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือให้มหาดไทยบังคับ
 บันดาทั้งในการฝ่ายทหารและพลเรือน หัวเมืองฝ่ายใต้ก็ให้
 กรมกลาโหมบังคับบัญชา ทั้งการฝ่ายทหารและพลเรือนเช่น
 เดียวกัน การบังคับบัญชาหัวเมืองจึงแยกกันโดยเอาท้องที่
 เป็นหลักแต่นั้นมา ถึง พ.ศ. 2276 เมื่อพระเจ้าบรมโกศ
 จะได้ราชสมบัติต้องรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศวร์เป็นศึก
 กลางเมือง ดังกล่าวมาแล้วในคำตอบตอนอื่น ในพงสาวดาร
 รัชกาลที่ 1 อ้างว่าครั้งนั้นเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีกลาโหม
 มีความผิด (จะผิดอย่างไรหาปรากฏไม่) พระเจ้าบรมโกศ

จึงตรัดสั่งให้ย้ายการบังคับบ้านชาหัวเมืองฝ่ายใต้จากกรม
 กลาโหมไปขึ้นในเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ซึ่งเป็นผู้
 บำเหน็จความชอบและโปรดให้ว่าการกรมพระคลังด้วย แต่
 นั้นหัวเมืองฝ่ายใต้ก็ไปขึ้นอยู่ในกรมพระคลังมาจนตลอดสมัย
 กรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงธนบุรี ครั้นถึงรัชกาลที่ 1 กรุง
 รัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรด
 ให้ย้ายการบังคับบ้านชาหัวเมืองฝ่ายใต้กลับไปขึ้นกรมกลาโหม
 ตามเดิม แต่ให้หัวเมืองท่าคองขึ้นอยู่ในกรมพระคลัง (ถึงขั้นนี้
 มักเรียกกันว่า "กรมท่า") หัวเมืองทั้งปวงก็แยกกันขึ้น
 อยู่ใน 3 กรมสืบมาจนในรัชกาลที่ 5 จึงเปลี่ยนลักษณะการ
 บังคับบ้านชาหัวเมือง ให้กลาโหมบังคับบ้านชาฝ่ายทหานและ
 ให้มหาดไทยบังคับบ้านชาฝ่ายพลเรือนทุกหัวเมืองทั่วทั้งพระราช
 อาณาเขต ถ้าว่าอีกนัยหนึ่งก็คือกลับไปใช้แบบเดิม ซึ่ง
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงตั้งไว้นั่นเอง

ส่วนที่ว่าเพื่อประโยชน์ประสานงานในรัชกาลกลางนั้น
 เดิมมีจตุสดมภ์ กรมเมือง, วัง, คลัง, นา, เป็นหัวหน้า
 ราชการในกรมใด จตุสดมภ์กรมนั้นก็กราบบังคมทูล พระเจ้า
 แผ่นดินต้องของพระราชดำริประสานงานกรมต่าง ๆ ให้เข้า
 นโยบายอันเดียวกัน คงเป็นการลำบากแก่พระองค์มาก

เมื่อตั้งตำแหน่ง อัครมหาเสนาบดีจึงตั้ง คณะข้าราชการผู้ใหญ่
 เป็น "ลูกขุนนะสาธา" (ทำนอง Cabinet Council) ขึ้นด้วย
 พร้อมกัน อัครมหาเสนาบดีมหาดไทยเป็นนายกคณะลูกขุน
 ฝ่ายพลเรือน อัครมหาเสนาบดีกลาโหมเป็นนายกคณะลูกขุน
 ฝ่ายทหาร เวลาที่ราชการที่ต้องคิดวินิจฉัยเกิดขึ้นให้คณะ
 ลูกขุนประชุมปรึกษากันก่อน อัครมหาเสนาบดีนำความเห็น
 ตามที่ได้ปรึกษากันนั้นขึ้นกราบบังคมทูล การที่จัดนี้ถือว่าอีก
 นัยหนึ่ง คือพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเปลื้องพระราชภาระส่วนการ
 ชั้นต้องคิดประสานวินิจฉัยต่าง ๆ ไปให้เป็นหน้าที่ของคณะ
 ลูกขุนนะสาธาปรึกษากันก่อนแล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูล
 เพื่อจะได้ซึ่งพระราชวิจารณ์และดำรัสสั่งสดวกขึ้น ความที่
 กล่าวมานี้มีหลักฐาน ฟังเห็นได้ด้วยมีสาตาลูกขุนฝ่ายขวา
 สำหรับประชุมลูกขุนทหาร หลัง 1 สาตาลูกขุนฝ่ายซ้าย
 สำหรับประชุมลูกขุนพลเรือน หลัง 1 ที่ในพระราชวังทั้งที่
 พระนครสร้อยชยาและในกรุงเทพฯ นี้ และยังมีหลักฐาน
 อีกอย่างหนึ่งที่แบบจดหมายไบบอกหัวเมืองแต่ก่อนขึ้นต้นว่า
 "ขอให้นำความขึ้นเสนอต่อพระหัวเจ้าท่านลูกขุนสาธา"
 ตั้งทุกฉบับ ยังใช้แบบนี้มาจนเวลาแรกฉันเข้าบ้านราชการ
 กษวงมหาดไทย

ว่าต่อไปถึงอำนาจอัครมหาเสนาบดีกลาโหม มหาดไทย
 ด้งในราชธานี พิจารณาตามหลักถานที่ปรากฏ ดูเป็นแต่
 นายกณะลูกขุนตั้งอธิบายทุกถ้าวมาแล้ว ไม่มีอำนาจที่จะ
 บังคับบัญชากรมอื่น ๆ นอกจากในกรมกลาโหม หรือมหาดไทย
 “แต่มีหน้าที่หมายสั่งราชการ” ต่าง ๆ เป็นต้นว่า พระเจ้า
 แผ่นดิน จะเสด็จไปไหนก็ดี หรือจะทำการพระราชพิธี
 หมายใด ๆ ก็ดี กรมวังเป็นต้นรับสั่งเขียน “หมายรับสั่ง”
 ส่งไปยังมหาดไทยและกลาโหม มหาดไทยก็ “ตัดหมาย”
 คือตัดแยกเฉพาะการหมายใด อันเป็นหน้าที่ของกรมฝ่าย
 พลเรือนกรมใด ส่งไปยังกรมนั้น ๆ กลาโหมก็ตัดหมายส่ง
 กรมฝ่ายทหารเช่นเดียวกัน แล้วคอยตรวจดูให้รู้ว่ากรมนั้น ๆ
 ได้กระทำตามสั่ง หน้าที่หมายสั่งราชการทำมาจนจัดแก้ไข
 วิชาการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2436 ฉะนั้นเป็นเสนาบดีกะชวง
 มหาดไทยจึงได้ส่งไปยังกะชวงวังให้สั่งแต่กะชวงเดียว

อัครานุกรมลิลปากกร

หมวดโบราณคดี

เมือง

กำแพงแสน เมืองโบราณห้วยทิสเหนือของจังหวัดนครปฐม ห่างจากตัวเมืองประมาณ 21 ก.ม. และอยู่ห่างจากเมือง อู่ทองไปประมาณ 27 ก.ม. มีทางเกวียนจากนครปฐม นำแล้ง รถยนต์เดินได้ มีซากกำแพงดินและคูเมืองเหลืออยู่ ตัว กำแพงดินสูงประมาณ 4 เมตร ยังบริบูรณ์ดีอยู่โดยมาก รูปร่างลักษณะของเมืองรีเป็นรูปไข่ กว้างประมาณ 750 เมตร ยาวประมาณ 1000 เมตร ในกำแพงเมืองไม่ปรากฏว่ามีซาก โบราณสถาน ตรงกลางเมืองมีสระน้ำอยู่แห่งหนึ่งแต่ต้นเขิน เสียแล้ว เมืองนี้ตั้งห้วยริมแม่น้ำ เดิมซึ่งไหลจากเมืองอู่ทอง ผ่านมาทางเมืองกำแพงแสน รางน้ำเดิม บ้านท่าชาย พระ ประโทน และไปออกทะเลที่ตำบลนัมสาลา (ที่ตำบลนัมสาลา ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของนครปฐมไม่ห่างจากตัวเมืองเท่าใดนัก ปรากฏว่าเคยขุดได้สายโซ่และสมอเรือทะเลฝังจมอยู่ใน ดิน) เวลานี้แม่น้ำต้นเขิน รั่วแตงน้ำขาดเป็นท้วง ๆ และ บางแห่งราสตรเคลื่อนที่ท่าเป็นไร่นาเสียบ้างแล้ว แต่

ตอนหัวเมืองตั้งหย่น้ายังคงลึกและข้งหยุดตลอดปี ในปัจจุบัน
ชาวบ้านเรียกแม่น้ำว่าคลองกำแพงแสน

เนื่องจากเมืองกำแพงแสนมีขนาดเล็ก หยู่ใกล้กับเมือง
นครปฐมและเมืองอู่ทองมาก จึงสันนิทานว่าคงจะเป็นเมือง
ชั่วคราวของเจ้าหรือผู้มออำนาจคนใดคนหนึ่ง สร้างขึ้นสำหรับ
เป็นที่พักผ่อนก่อนที่จะได้ครองเมืองอู่ทองก็ได้ ทมาสร้างขึ้น
ในตำบลนี้คงเนื่องจากเป็นที่อุดมสมบูรณ์ดีมาจนกระทั่งทุกวันนี้
เดิมคงจะมีคนหยู่หนาแน่น และคงจะมีวัดหยู่แล้วตั้งแต่
ครั้งสมัยทวาราวดี (ราว พ.ศ. 1000-1200) เพราะปรากฏ
ว่ามีผู้พบพระพุทธรูปสมัยทวาราวดีทำด้วยดินเผาพอกปูน
2-3 องค์ ที่ในโบดเจดีย์องค์ย่อม ๆ ซึ่งหยู่ห่างจากกำแพง
เมืองประมาณ 150 เมตร ในเวลานี้ยังมีวัดหยู่วัดหนึ่ง มีพระ
ภิกษุหยู่หลายรูป เรียกว่าวัดกำแพงแสน แต่เป็นวัดสร้าง
ใหม่ไม่มีโบราณสถานที่สำคัญหย่างใด

ข้เดียว เป็นเมืองเก่ามีมาก่อนตั้งเมืองสุโขทัย ตัวเมืองเดิม
ตั้งหยู่ที่เมืองสวรรคโลกเก่า ตรงที่พระปรางค์ใหญ่ปรากฏหยู่
จนทุกวันนี้ คำที่พระเจ้ารามคำแหงเรียกพระปรางค์องค์นั้น
ว่า "พระสรรัตนธาตุ" ความก็หมายว่าเป็น "พระมหาธาตุ"

ที่เป็นหลักเมือง สแดงว่า ที่ตรงนั้นต้องเป็นเมืองจึงมี
 พระสรรัตนธาตุ ไม่ใช่แต่เท่านั้น ทวดเจ้าจันทน์ไม่ห่างกับวัด
 พระสรรัตนธาตุนัก ยังมีทิวสถานสีลาที่พวกขอมสร้างไว้
 ปรางคหุ่แห่งหนึ่ง ก็สแดงว่าตรงนั้นต้องเป็นเมืองหุ่ก่อน
 ถึงสมัยกรุงสุโขทัยจะเป็นรัชกาลใดไม่สามารถจะซาบได้ ให้
 สร้างเมืองใหม่มีขอมปรากฏก่อด้วยสีลาแดงหย่างมั่นคง
 สำหรับเป็นราชธานีสำรองขนข้างเหนือเมืองชเลียงหุ่ห่างกัน
 ราว ๑ ก.ม. ขนานนามเมืองใหม่นั้นว่า "เมืองสรรัตนาลัย"
 บางทีจะรื้อสีลาปรากฏเมืองชเลียงไปใช้สร้างเมืองใหม่ คง
 เหลือไว้แต่ปรางค์สรรัตนมหาธาตุ ซึ่งเห็นเป็นของศักดิ์สิทธิ์
 มีมาแต่เดิม

เมื่อสร้างเมืองใหม่แล้ว พนักงานบังคับบัญชาราชการบ้าน
 เมือง ย้ายจากเมืองชเลียงขนไปตั้งหุ่ณะเมืองสรรัตนาลัย
 ขอนั้นเป็นเหตุให้ชื่อเมืองชเลียงหายไป จารึกของเมือง
 สุโขทัย จึงมีแต่ชื่อเมืองสรรัตนาลัย ไม่มีชื่อเมืองชเลียง
 แต่ในจารึกพระเจ้ารามคำแหงมหาราชต้องออกชื่อเมือง
 ชเลียงแห่งหนึ่ง เพราะพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเอาสีลา

จารึกไปประดิษฐานไว้ณะพระสรรัตนมหาธาตุที่เมืองชเลียง
มิได้เอาไปไว้ณะเมืองสรสัชชาลัย

บางยม เป็นเมืองโบราณ (ร้าง) หยุริมแม่น้ำยมเก่า ใน
อำเภอสรสัชชาลัย จังหวัดสุโขทัย มีเจดีย์วิหารและวัด
ร้างอยู่ในเมืองหลายแห่ง เมืองนี้ตั้งขนแต่ครั้งกรุงสุโขทัย
แต่เท่าที่สังเกตดูโบราณสถานที่ยังเหลืออยู่เห็นว่าเป็นเมือง
ขนาดย่อม และคงจะเป็นเมืองหยุต่อมาจนถึงสมัยต้น
กรุงศรีอยุธยา เพราะปรากฏชื่อในกตหมายเหตุลักษณะลักพา
ซึ่งพระเจ้าอู่ทองตั้งขนในปีมะแม พ.ศ. 1899 เรียกเมือง
ทางเหนือ 8 เมืองเป็นคู่ ๆ กันไป เมืองบางยมเป็นคู่กับเมือง
ทังยง เมืองนี้สร้างแต่เมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐาน เข้าใจว่า
เนื่องจากเมืองนี้เป็นเมืองขนาดย่อม พอถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา
เมื่อตั้งราชธานีขนทางใต้แล้ว เมืองนี้คงขาดความสำคัญ
ลงไปและเนื่องจากหยุใกล้กันกับเมืองสวรรคโลกซึ่งเป็นเมือง
ใหญ่ จึงไม่มีประโยชน์ในการที่จะตั้งเจ้าเมืองไปประจำเมืองนี้

พิมาย เมืองโบราณสร้างครั้งขอมเป็นใหญ่ในแผ่นดินพระเจ้า
ชัยวรมันที่ 5 ระหว่าง พ.ศ. 1511-1544 ตั้งหยุริมแม่น้ำมูล

ดู ประชุมศิลาจารึกภาค 1, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, นิทานโบราณคดี

ในท้องที่อำเภอเดียวกัน ห่างจากจังหวัดนครราชสีมาไป
ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 55 ก.ม. ตัวเมืองเป็น
รูปสี่เหลี่ยม กว้างประมาณ 3 ก.ม. ยาวประมาณ 4 ก.ม.
กำแพงและประตูเมืองก่อด้วยศิลา มีคูล้อมรอบ ตรงกลาง
เมืองมีปราสาทหิน เดิมสร้างเป็นพุทธาวาสตามคติมหายาน
ถวายแด่พระพุทธเจ้าวิมาลหรือพิมาล แล้วพวกถือศาสนา
พราหมณ์ลัทธินิวเวท มาสร้างพระระเบียงกับวิหารทิศเพิ่มขึ้น
เพราะ คตินารายณ์ สืบปาง อ้างว่า พระวิศณุแห่งภาคลงมาเป็น
พระพุทธเจ้าปางหนึ่ง จึงกราบไหว้บูชาพระพุทธรูปด้วย
เหมือนกัน

เมืองพิมายเดิมเห็นจะเป็นเมืองสำคัญของขอมยิ่งกว่า
เมืองอื่นในที่แผ่นดินสูง เพราะบริเวณเมืองและเทวสถาน
ขอมสร้างไว้ณะเมืองนี้งดงามใหญ่โตกว่าที่อื่น ๆ ขอมคงจะตั้ง
เป็นเมืองหลวงปกครองท้องที่ทางแผ่นดินสูง คู่กับเมืองตะไคว้
ซึ่งปกครองตอนที่ยาวในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในสมัยกรุง
สุโขทัยเมืองนี้ยังอยู่ในอำนาจของขอม ต่อมาในสมัยกรุง
ศรีอยุธยา หลังจากพระเจ้าอู่ทองประกาศเป็นอิสระขึ้น
เมื่อ พ.ศ. 1893 ในไม่ช้าก็เกิดรบกับขอม ตั้งในพระราช
พงสาวดารกล่าวว่า "ขอมแปรพักตร์" ในสมัยนั้นพวกขอม

คงเสื่อมกำลังลงมากแล้ว กองทัพกรุงศรีอยุธยาได้ไ้ราชธานี
 ขอม จึงได้หัวเมืองขอมทางแผ่นดินสูง คือในท้องที่ซึ่งเคย
 เป็นมณฑลนครราชสีมาตลอดจนมณฑลจันทบุรีมาเป็นของไทย
 และได้เมืองพิมายมาด้วยตั้งแต่ครั้งนั้น แต่สมัยนั้นพลเมือง
 ในท้องที่แผ่นดินสูงยังเป็นเขมรน้อยโดยมาก และทั้งพวก
 เขมรก็ยังไม่ยอมอ่อนน้อมราบคาบทีเดียว ไทยจึงปกครอง
 ท้องที่ทางแผ่นดินสูงในสมัยนั้นเพียงตั้งรักษาสายที่เมืองโคราช
 เก่า (ที่ตำบลสูงเนิน) เท่านั้น

เมื่อขอมหมดอำนาจและไม่ได้ตั้งการปกครองอยู่ที่เมือง
 พิมายแล้ว พิมายก็เริ่มเสื่อมโฉมลงจนกลายเป็นเมืองเล็ก
 ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชปรากฏว่าเมืองพิมาย
 กลับเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ครั้นกรุงศรีอยุธยา
 เสียดแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 สันพระราชวงศ์ที่จะปกครอง
 ราชอาณาจักร พระพิมายเจ้าเมืองพิมายจึงยกกรมหมื่น
 เทพพิพิธซึ่งขอตัวมาจากหลวงแพ่งมาคุมไว้ที่เมืองพิมาย ขึ้น
 เป็นใหญ่หุ่ณะเมืองพิมาย และเจ้าพิมายนี้ได้ตั้งเป็นก๊กอิสระ
 ก๊ก 1 ในคราวที่บ้านเมืองเกิดจลาจล จนกระทั่งพระเจ้ากรุง
 ชนบุรียกกองทัพไปปราบเมื่อ พ.ศ. 2318 จึงสิ้นอำนาจ ใน
 สมัยที่เจ้าพิมายเป็นไทยนี้เข้าใจว่าคงจะก่อสร้างวัดชน วัดหนึ่ง

ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาทในบริเวณปราสาทหิน
โบริดและโบริดเสมาทำเป็นแบบวัดหลวงครั้งกรุงศรีอยุธยา ยัง
ปรากฏซากอยู่จนทุกวันนี้

พงศิก ปัจจุบันเป็นช่อตำบลเล็ก ๆ แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่บนฝั่ง
ขวาของแม่น้ำแม่กลอง ตรงข้ามกับบ้านท่าหว้า ชนหยักกับ
อ่าวเพอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี ช่อเดิมของเมืองนี้จะ
เรียกว่าอย่างไรยังหาหลักฐานไม่ได้ แต่ที่เรียกว่าตำบลพงศิก
คงอาศัยเค้าทึ่มซากโบราณสถาน ก่อด้วยอิฐและศิลาแลงอยู่
คาดคะเนทั่วไป ปรากฏตามทางขุดค้นของราชบัณฑิตสภา
เมื่อ พ.ศ. 2470 ครั้งหนึ่ง ก็กับการขุดค้นของ ดร. เวลส์
ผู้แทนสมาคมค้นคว้าโบราณคดีของอินเดีย เมื่อ พ.ศ. 2478
อีกครั้งหนึ่ง คงได้ความว่าเป็นเมืองโบราณที่ใหญ่โต มีซาก
โบราณสถานปรักหักพังอยู่ทั่วไป ของโบราณที่ขุดพบก็มี
หลายอย่างซึ่งเป็นของที่มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันกับของที่
ขุดพบที่เมืองนครปฐม แต่ยังมีของโบราณที่แปลกกว่าที่เคย

ดูพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาตอนเสียกรุงและพระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี,
เรื่องเที่ยวตามทางรถไฟของสมเด็จพระยาตำราจนาภาพ ตอนที่ 2 เล่ม 2. นิตาน
โบราณคดี, Journal of the Siam Society Vol. 17 Part 1

พบที่เมืองนครปฐมอยู่ 2-3 แห่ง คือ พระพุทธฝัมือข้าง
 อมรวัดของอินเดียซึ่งมีอายุอยู่ในราว พ.ศ. 750 ตะเกียงโรมัน
 ทำด้วยสัมฤทธิ์ แต่เป็นของขนาดเล็กเข้าใจว่าพวกอินเดีย
 ที่มาตั้งหลักถานอยู่ที่เมืองนี้คงนำติดตัวเข้ามาด้วย โบราณ
 สถานที่พบในตำบลนมวัตพทชาวาสของพวกอินเดีย ก่อสร้าง
 ด้วยศิลาและเทวสถานของขอมขนาดเล็ก ยังปรากฏซากอยู่
 ชั้นเดิมเมืองนี้คงตั้งอยู่ที่ใกล้ทะเลมีลำน้ำติดต่อกันออกไปออกยัง
 เมืองราชบุรี เมืองอู่ทอง และเมืองนครปฐมได้ ลำน้ำนี้
 เดิมวกเหนือบ้านท่าหว้าขึ้นไปประมาณ 500 เมตร ไหลผ่าน
 ไปตามแนวทางซึ่งในปัจจุบันเรียกว่า คลองยาง และคลอง
 บางตาลไปออกทะเลที่เมืองนครปฐม ต่อมาลำน้ำเปลี่ยน
 กะเสทางเดินใหม่ จึงทำให้ลำน้ำตอนนั้นตันขึ้นไป แต่ถึง
 รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้ขุดคลองเรือไปตามลำน้ำเดิมนี้ ได้จนถึงจังหวัด
 นครปฐม

เมืองนี้ปรากฏว่าเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในอำนาจขอม เพราะ
 ขุดพบโบราณวัตถุอันเป็นฝัมือข้างขอมได้หลายอย่าง แต่
 เมื่อครั้งขอมมาปกครองบ้านเมืองคงจะซุกไซมจนกลายเป็น
 เมืองขนาดเล็กไปแล้ว พวกขอมจึงสร้างเทวสถานไว้แต่เพียง
 ขนาดย่อม ผิดกันกับเมืองใหญ่ในสมัยขอมซึ่งพวกขอมมัก

นิยมสร้างพุทธาวาสหรือเทวสถานขนาดใหญ่ไว้ที่นั่น อย่าง
เช่นเมืองลพบุรี เมืองพิมาย เมืองที่ตั้งริมหาโพธิ์ และ
เมืองศรีเทพ เป็นต้น ต่อมาในสมัยกรุงสุโขทัยเมืองพงดักคง
จะร้าง และเข้าใจว่าคงจะเป็นเมืองร้างมาในคราวเดียวกัน
กับเมืองนครปฐม จึงไม่ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพระเจ้า
รามคำแหงมหาราช ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็ได้ตั้งเมืองนี้
ขึ้นอีก เมืองพงดักจึงกลายเป็นเมืองร้างไปหลายร้อยปี จน
บัดนี้เป็นแต่ตำบลเล็ก ๆ ตำบลหนึ่งเท่านั้น

ละโว้ คือเมืองเดียวกับเมืองลพบุรี ตั้งอยู่ริมแม่น้ำลพบุรี
ทางข้างฝั่งตะวันออก ตัวเมืองตั้งบนที่เนินสูงซึ่งยื่นเป็น
หัวแหลมออกมาแต่เทือกเขา มาสุดเนินเป็นตระพักตรงนั้น
พื้นเมืองไปก็เป็นที่ลุ่มทั้ง 3 ด้าน สังเกตเห็นได้ว่าตรงที่ตั้ง
เมืองละโว้นี้คงเป็นปลายแหลมที่ตั้งในสมัยเมื่อท้องที่ลุ่ม
เหล่านั้นยังเป็นทะเล พิจารณาดูของโบราณซึ่งยังคงเหลืออยู่
หรือที่ขุดพบ เห็นว่าเมืองนี้เป็นเมืองสำคัญและเก่าแก่รุ่งเรือง

ดู Journal of the Siam Society Vol Part 3, และเรื่องเมืองโบราณ
ที่ตำบลพงดักในหนังสือศิลปากรปีที่ 1 เล่ม 1 Indian Arts & Letter Vol. 10
No 1

คราวเดียวกันกับเมืองนครปฐม และอาดเป็นเมืองมาแล้ว
 ในสมัยเมื่อพวกละว้ามถันถานหยู่แต่เดิมก็ได้ ในสมัยเมื่อ
 ขอมมีอำนาจจึงตั้งเมืองละโว้เป็นราชธานีขึ้นเมื่อราว พ.ศ.
 1400 สำหรับปกครองดินแดนซึ่งหยู่ในอำนาจขอมในลุ่ม
 แม่น้ำเจ้าพระยา ครั้นถึงราว พ.ศ. 1600 พระเจ้าอนุรุธ
 กษัตริย์พม่าตั้งราชธานีหยู่ณะเมืองพุกามมีอาณาพมาก ปราบ
 ปรามรามันประเทศไว้ได้ในอำนาจ แล้วยกมาตีแดนขอม
 ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้ทั้งหมด เมืองละโว้จึงตกหยู่ใน
 อำนาจของพม่า ครั้นเมื่อสิ้นแผ่นดินพระเจ้าอนุรุธพม่าเสียม
 อำนาจลง ไทยซึ่งหยู่ทางทิศเหนือก็ขยายเขตแดนลงมา
 ข้างใต้โดยลำดับ จนได้บ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเกือบ
 ทั้งหมด ยังเหลือหยู่แต่เมืองละโว้ซึ่งขอมยังปกครองหยู่ แต่
 พวกขอมที่ปกครองเมืองละโว้นั้นตั้งเป็นอิสระพวกหนึ่งต่างหาก
 หาชนต่อขอมหลวงทนกรรมไม่ ครั้นไทยได้เมืองอู่ทอง จัด
 ตั้งเป็นประเทศราชขึ้นทางฝ่ายใต้แล้ว ก็ยกมาตีได้เมือง
 ละโว้จากพวกขอม แต่ในสมัยนั้นหัวเมืองที่เป็นมณฑล
 นครราชสีมาซึ่งหยู่ในปกครองของขอมหลวง เมืองละโว้หยู่
 ปลายแดนไทย จึงกลายเป็นเมืองด่านของเมืองอู่ทอง เมื่อ
 พระเจ้าอู่ทองตั้งพระองค์เป็นอิสระภาพในกรุงศรีอยุธยาแล้ว

จึงให้พระรามเสวราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นไปครองเมือง
 ลพบุรี เพราะเห็นว่า เป็นเมืองสำคัญเนื่องจากเป็นหน้าด่าน
 ต่อทั้งแดนขอมหลวงและแดนสุโขทัย ซึ่งในสมัยนั้นยังมีได้
 รวมกันกับพวกไทยทางฝ่ายใต้ ต่อมาเมื่อปราบปรามขอม
 หลวงและพวกสุโขทัยได้ราบคาบแล้ว เมืองลพบุรีจึงหมด
 ความสำคัญลงไป และตั้งแต่นั้นมาก็ไม่ปรากฏว่ามีเจ้านาย
 ไปครองเมืองลพบุรีอีก แต่ว่าคงรักษาข้อมปราการเมืองลพบุรี
 ไว้เป็นเมืองเขื่อนขันธ์กันข้าศึกที่จะมาตีพระนครศรีอยุธยา
 ทางด่านเหนือ เหมือนอย่างเมืองนครนายกกันข้าศึกทางด่าน
 ตะวันออก และเมืองสุพรรณบุรีกันข้าศึกทางด่านตะวันตก
 เมื่อ พ. ส. 2091 ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 พระเจ้าตบองชเวตกัตตรพม่า ยกกองทัพเข้ามาตีประเทศไทย
 เข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ไทยเอาเมืองสุพรรณบุรีเป็น
 ที่มั่นต่อสู้ข้าศึกในชั้นแรกรักษาเมืองสุพรรณบุรีไว้ไม่ได้ ต้อง
 ถอยเข้ามาตั้งต่อสู้ที่พระนครศรีอยุธยา จึงเอาชัยชนะข้าศึก
 ได้ เมื่อเสด็จสงครามครั้งนั้นแล้วจึงเห็นว่าข้อมปราการอันถือ
 กันมาว่าเป็นเขื่อนขันธ์กันราชธานีทั้ง 3 แห่งนั้นหาเป็น
 ประโยชน์จึงไม่ ถ้ามหากข้าศึกตั้งรักษาไว้เป็นที่มั่นทำการ

สงครามแรมปี ก็อาจจะกลับเป็นประโยชน์แก่ศัตรู จึงให้
 ร้อม้อมปราการ เมืองลพบุรี เมืองนครนายก และเมือง
 สุพรรณบุรีเสีย ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทั้ง 3 แห่ง
 แต้นเมืองลพบุรีก็เป็นแต่เมืองขนหยาอย่างสามัคคีต่อมา

ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชซึ่งปรารถนาเหตุ
 ที่ฝรั่งต่างชาติ ซึ่งออกมามีอำนาจเขตทางตะวันออก มัก
 เทียบรุกรานประเทศไทยน้อย ซึ่งพระราชดำริว่า พระนคร
 สร้อยอยุธยาอยู่ไกลทะเล เรือกำปั่นขึ้นไปถึงได้ ถ้าเกิดศึก
 สงครามกับฝรั่งจะไม่เป็นที่มั่นได้ จึงโปรดให้สร้างเมืองลพบุรี
 ขึ้นไว้เป็นราชธานีอีกแห่ง 1 เมื่อ พ.ศ. 2208 และในครั้งนั้น
 มีช่างฝรั่งเข้ามาอาสาราชการได้ให้แบบอย่างก่อสร้างที่เมือง
 ลพบุรีหลายอย่าง เมื่อสร้างเมืองลพบุรีเป็นราชธานีแล้ว
 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองลพบุรี
 ในฤดูแล้งทุกปี ถึงฤดูฝนจึงเสด็จลงมาประทับที่พระนคร
 สร้อยอยุธยา เมืองลพบุรีก็กลับครึกครื้นขึ้นอีก สมเด็จพระ
 นารายณ์มหาราชสวรรคตที่เมืองลพบุรี เมื่อ พ.ศ. 2231 แต่
 นั้นมาเมืองลพบุรีก็กลับเป็นหัวเมืองธมคชา พระราชาธิบดี
 เป็นแต่เสด็จไปประพาสเป็นครั้งคราวมิได้ประทับอยู่อย่าง
 เช่นสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระราชวังที่เมืองลพบุรีทรงร้าง
 มาจนถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงปรารถนาถึงเหตุที่ฝรั่งมักเที่ยวรุกรานบ้านเมืองทางประเทศ
 ตะวันออกนอกหย่างเดียวกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรง
 พระราชดำหริว่าควนจะมีราชธานี 2 สำรองไว้ - จึงโปรด ฯ
 ให้เที่ยวตรวจตามหัวเมือง เห็นไม่มีแห่งใดเหมาะกว่าเมือง
 ลพบุรี จึงโปรด ฯ ให้ซ่อมแซมบริเวณพระราชวังเก่า แล้วสร้าง
 พระที่นั่งและตำหนักน้อยใหญ่ขึ้นไว้เป็นที่ประพาส ในเวลา
 ปกติได้เสด็จไปประทับหลายครั้ง ถึงรัชกาลที่ 5 ก็เสด็จ
 ไปประทับหลายคราว ครั้นทำทางรถไฟขึ้นแล้ว จึงพระ
 ราชทานพระที่นั่งและตำหนักให้เป็นศาลากลาง แล้วต่อเมื่อ
 ศาลากลางย้ายไปอยู่เมืองใหม่แล้ว ในบริเวณพระราชวัง
 ก็ตกเป็นของกรมศิลปากร เป็นที่จัดแสดงพิพิธภัณฑ์สถาน
 ใหญ่ในพระที่นั่งบางองค์อยู่จนทุกวันนี้

ศรีเทพ เมืองโบราณ (ร้าง) อยู่ในท้องที่อำเภอท่าโรง จังหวัด
 เพชรบูรณ์ อยู่ห่างทางทิศตะวันออกของลำน้ำป่าสัก ลึกเข้าไป
 ประมาณ 6 ก.ม. ตัวเมืองรูปร่างลักษณะค่อนข้างรี เป็นเมือง

ขนาดใหญ่กว้างประมาณ 2 ก.ม. ยาวประมาณ 4 ก.ม. มี
 กำแพงเมืองถึง 2 ชั้น และมีคูล้อมรอบ ฉพาะตอนที่เป็น
 บ่อนก่อด้วยศิลาแลง มีคลองขุดจากคูเมืองทางทิศตะวันตก
 เฉียงใต้ไปบรรจบกับลำห้วยใหญ่ ในปัจจุบันนี้เรียกว่าลำเหียง
 เข้าใจว่าเป็นแม่น้ำเดิม และอยู่ห่างจากกำแพงเมืองเพียง
 1 ก.ม. เศษเท่านั้น ทั้งในตัวเมืองและนอกเมืองมีซากโบราณ
 สถานหลายแห่งมีทั้งชนิดก่อด้วยอิฐที่ไม่ใช่ปูนสอ ก่อด้วย
 อิฐที่ปูนสอ และที่ก่อด้วยศิลาแลง โบราณวัตถุก็มีอยู่เป็น
 อันมาก มีทั้งสมัยก่อนขอม สมัยลพบุรี ซึ่งเวลานี้เก็บมา
 รักษไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพฯ ๗ หลายอย่าง
 เช่นรูปพระนารายณ์ รูปพระคเนศร์ และศิลาจารึกภาษา
 สانسกริต ซึ่งทำเป็นรูปตะปูหัวเห็ด ตรงปลายทำแหลม
 สำหรับฝังลงในแผ่นดิน ซึ่งเข้าใจว่าคงจะเป็นหลักเมือง
 ภูมิฐานของเมืองศรีเทพเป็นเมืองขนาดใหญ่ เข้าใจว่า
 ในสมัยเมื่อขอมมีอำนาจคงจะเป็นราชธานีสำหรับปกครอง
 หัวเมืองชนทางลุ่มน้ำป่าสัก ในสมัยนั้นที่ดินคงอุดมสมบูรณ์
 ดั้งมีไพร่บ้านพลเมืองมาก แต่ต่อมาคงจะเกิดวิบัติฝนไม่
 ตกตามฤดูกาล และลำน้ำเปลี่ยนกระแสทางเดินใหม่ ทำให้
 ในเมืองอดค้ำค้ำน้ำทำอะไรทำนาไม่ได้ผล ผู้คนจึงอพยพไปอยู่
 เสียก่อน เมืองศรีเทพจึงร้างไป

ครั้งกรุงสุโขทัยจะเรียกชื่อเมืองนี้ว่าอย่างไรไม่ปรากฏ
 แต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เรียกเมืองนี้ว่าสี่เทพหรือสรทมอ-
 รัตน์ มักกล่าวในพระราชพงสาวดาร ครั้งแผ่นดินพระมหา
 ธรรมราชาเมื่อปีกุน พ.ศ. 2100 ออกชื่อเจ้าเมืองสี่เทพว่า
 พระสรทมอรัตน์ คู่กับพระชัยบุรีเจ้าเมืองไชยบาดาลครั้ง
 นั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะย้ายตัวเมืองไปตั้งริมแม่น้ำ
 ป่าสักเหนือเมืองเดิมขึ้นไป ซึ่งในปัจจุบันนี้เป็นอำเภอท่าโรง
 ต่อมาในรัชกาลที่ 3 เมื่อครั้งปราบกบดเวียงจันทน์ พระสร
 ทมอรัตน์เจ้าเมืองสี่เทพมีความชอบมาก จึงโปรดให้ยกศักดิ์
 เมืองสี่เทพขึ้นเป็นตรี เปลี่ยนชื่อเมืองใหม่เป็นเมืองวิเชียรบุรี
 (คงเอาชื่อเขาแก้วเป็นนิมิตหมาย เดียวกับชื่อสรทมอรัตน์
 ซึ่งอาจเป็นชื่อเมืองที่ตั้งขึ้นครั้งพวกขอมมาปกครองก็ได้)
 ต่อมาเมื่อจัดระเบียบปกครองใหม่ในรัชกาลที่ 5 ยับเมืองนี้ลง
 เป็นอำเภอ เรียกว่าอำเภอวิเชียร ขึ้นอยู่กับเมืองเพชรบูรณ์
 ครั้นเมื่อ พ.ศ. 2483 เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอท่าโรงตามชื่อเก่า
 ในทำเนียบศักดิ์นาทหานครหัวเมืองกรุงศรีอยุธยามาจนบัดนี้

ดู เรื่องเที่ยวเมืองเพชรบูรณ์, นิทานโบราณคดีของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
 เรื่องเที่ยวเมืองสี่เทพในหนังสือศิลปากรปีที่ 1 เล่ม 2-6

Towards ankor chapter 7 Indian arts & Letters Vol. 10 no 2

อู่ทอง. เมื่อสร้างห้วยทางฟากตะวันตกกล้าน้ำจรเข้สามพัน อำเภอ
 จรเข้สามพัน ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี เมืองนมช่อในศิลา
 จารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชว่าเมือง "สุพรรณภูมิ"
 เป็นเมืองเก่าแก่ใหญ่โต มีบ่อปรากฏก่อด้วยศิลา แต่หักพัง
 ไปเสียเกือบหมดตัวเมืองเป็นรูปรี กว้างประมาณ 1 กิโลเมตร
 ยาวประมาณ 2 กิโลเมตร มีคูล้อมรอบ แนวปราการด้าน
 หน้าตั้งบนที่ดอนซึ่งเป็นตระพักสูงราว 3 เมตร ต่อจากนั้นก็
 เป็นแผ่นดินต่ำลงไปจนถึงท่าพระยาจักร ล้าน้ำจรเข้สามพัน
 เดิมคงเป็นแม่น้ำใหญ่ ที่สูงซึ่งสร้างปราการคงระเป็นตลิ่ง
 ครั้นนานมากกะแสน้ำเปลี่ยนไปเดินเสียทางอื่น แม่น้ำเดิม
 ก็ตื้นเขินแคบเข้าเป็นลำตื้นจนเกิดแผ่นดินที่ราบขึ้นริมตลิ่ง
 ก็ต้องทำถนนต่อออกไปจากเมืองจนถึงท่าเรือ เนื่องจาก
 แม่น้ำตื้นเขินเกิดกั้นคาน้ำขึ้นในฤดูแล้ง จึงปรากฏว่ามีสะ
 ขนาคใหญ่ขุดขึ้นไว้สองข้างถนน ยังมีซากสะห้วยจนทุกวันนี้
 เมืองอู่ทองเป็นเมืองมีมาแต่ในสมัยทวารวดี และใน
 สมัยนั้นคงเป็นเมืองใหญ่เมืองหนึ่ง มีตำนานติดต่อไปมาถึงกัน
 ได้ในระหว่างเมืองใหญ่ ๆ เช่นเมืองนครปฐม พงศกษัตริย์
 และเพชรบุรี เป็นต้น ถ้าน้ำเดิมยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้แต่

ในปัจจุบันนั้นเห็นเหลือเป็นแต่เพียงคลองบ้างและลำรางบ้าง
 ของโบราณที่พบที่เมืองนมทั้ง สองสมัย ทวารวดีอย่างเดียวกัน
 กับที่พบที่นครปฐม และเมื่อ ดร. เวลส์ ได้ไปสำรวจครั้ง
 หลังที่สุดก็ได้พบเครื่องสังกโลกสมัยสุโขทัยหลายชิ้น ตาม
 โลกในกลางเมืองมีก้อนหิน และ อิฐหัก กากปูน ปูน หยุ่กับดิน
 แทะทั้งนั้น แต่เนื่องจากเวลานี้ยังไม่ได้ขุดค้น โดยละเอียด
 จึงไม่สามารถจะหาได้ว่า เป็นโบราณสถานสมัยใดบ้าง

เมื่อพระเจ้าอนรรุทกสัตว์ เมือง พุกาม ครีธาที่พม่าตีเมือง
 ราชธานีนครปฐม และกวาดต้อนผู้คนไป เมื่อ ประมาณ
 พ.ศ. 1600 นั้น เข้าใจว่าเมืองอุทองคงจะถูกภัยสงคราม
 ในคราวนี้ด้วย และคงจะร้างพร้อมกันกับเมืองนครปฐม
 ต่อเมื่อพวกไทย ลงมาจากทางทิศเหนือ อาจจะเป็นพวก
 พระเจ้าสิริชัยเชียงแสนก็ได้ มาตั้งเมืองสุพรรณภูมิขึ้นอีก
 เรียกชื่อกันเป็นภาษาไทยว่า "เมืองอุทอง" จึงกลับเป็นเมือง
 ขึ้นอีกในสมัยกรุงสุโขทัยซึ่งปรากฏชื่อในศิลาจารึกครั้งพระเจ้า
 รามคำแหงมหาราช

ต่อมาเนื่องจากแม่น้ำต้นเขินมากเข้าทำให้เกิดอัดคัดน้ำ
 และเกิดโรคระบาดทั่วขึ้นผู้คนล้มตายร่วงโรยไป พระเจ้า

อู่ทองจึงได้ทิ้งเมืองอพยพมาตั้งเมืองใหม่ที่ตำบลเวียงเหล็ก
 เมืองอโยธยา แล้วต่อมาสร้างเป็นราชธานีขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1893
 เมื่อพระเจ้าอู่ทองประกาศอิสระชนก็ไม่ปรากฏชื่อเมืองอู่ทอง
 ในจำนวนเมืองประเทศราช 16 หัวเมือง จึงเข้าใจว่าเมือง
 อู่ทองคงจะสร้างตั้งแต่ พ.ศ. 1893 เป็นต้นมา

ดู นิตานโบราณคดีของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, Towards Ankor
 ของ ดร.เวลส์.

วัด

วัดจุฬามณี เมืองพิษณุโลก พระบรมไตรโลกนาถทรงสร้าง
เมื่อ พ.ศ. 2007 ในเวลาเสด็จประทับหย่อน เมืองพิษณุโลก

1. พระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ
2. เที้ยวตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
3. เรื่องพระชินราชทางโบราณคดี

วัดเจ็ดยอด เมืองเชียงใหม่ ในตำนานว่า พระยา
ติโลกราช เจ้านครพิงค์เชียงใหม่ ทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. 1998
พร้อมด้วยสัตมหาสถาน ได้เป็นที่ทำสังคายนาพระธัมมวินัย
ครั้งที่ 8 เมื่อ พ.ศ. 2020 ได้เป็นที่ถวายเพลิงและบันจุอัถถ
ของพระเจ้าติโลกราชด้วย พระเมืองแก้ว บุตรพระยอด
เชียงราย นัคตาพระเจ้าติโลกราช ได้เซ็นพระปติมากร
แก่นจันทร์ จากเมืองพะเยาว มาไว้ในพระอุโบสถ เมื่อ
พ.ศ. 2068

หมายเหตุ ที่จังหวัดเจ็ดยอด ปรากฏเป็นแบบเดียวกับ
วัดมหาโพธิ์ในเมืองพุกาม ซึ่งพระเจ้าติโลมินโลมหาราชองค์

หนึ่งของเมืองพุกามจำลองจากเจดีย์ที่เมืองพุทศคยา มาสร้าง
ขึ้นไว้ เพราะฉะนั้นพระเจดีย์เจ็ดยอดนี้ คงเป็นของเก่าซึ่ง
พระเจ้าติโลมินโล ได้มาสร้างขึ้นไว้ระหว่าง พ.ศ. 1753-1777
เพราะว่าเชียงใหม่เวลานั้นเป็นประเทศราชของเมืองพุกามอยู่

1. พงสาวดารโยนถ
2. ตำนานโบราณสถานในเมืองเชียงใหม่และลำพูน
3. พุทธเจดีย์สยาม

วัดเจ้าพระยาไทย พระนครสร้อยบุชยา พระรามธิบดีที่ 1
กรุงสร้อยบุชยา ซึ่งสร้างถวายพระสังกัลังกาวงศ์ เมื่อ พ.ศ.
1900 สมเด็จพระนเรศวรซึ่งสร้างพระเจดีย์องค์ใหม่ เมื่อ
พ.ศ. 2135

1. พระราชพงสาวดารกรุงสร้อยบุชยา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
3. เทียบตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

วัดชุมพลนิกายาราม พระนครสร้อยบุชยา พระเจ้า
ปราสาททอง (พ.ศ. 2173-2198) ซึ่งสร้าง

1. พระราชพงสาวดารกรุงสร้อยบุชยา
2. เรื่องเทียบตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา พระเจ้า
ปราสาททองขงสร้างเป็นอนุสาวรีย์ที่ประเทศเขมรถับคืน
มาเป็นของไทยได้ เมื่อ พ.ศ. 2173

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
3. เทียบตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

วัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา พระเพทราชา
ขงสร้างเมื่อ พ.ศ. 2232

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า

วัดพระยาแมน พระนครศรีอยุธยา พระเพทราชาขง
ประดิษฐานเมื่อ พ.ศ. 2235

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า

วัดพระราม พระนครสร้อยบุชา พระราเมศวรขงเริ่ม
 สร้างเมื่อ พ.ศ. 1912 ตรงที่ถวายเพลิงพระรามาศับดีที่ 1 ค้าง
 หยุ พระบรมไตรโลกนาถขงสร้างต่อมาจนสำเร็จ

1. พระราชพงสาวดารกรุงสร้อยบุชา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
3. เที้ยวตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ

วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครสร้อยบุชา พระรามาศับดี
 ที่ 2 ขงสร้างบ้นจ้อตถิพระชนก (คือพระบรมไตรโลกนาถ)
 และพระเชดถาธิราช (คือพระบรมราชาธิราชที่ 3) เมื่อ
 พ.ศ. 2034 ขงหล่อพระพุทธรูปศรีสรรเพชญ์ สูง 16 เมตร
 ไว้ในวิหาร เมื่อ พ.ศ. 2043

1. พระราชพงสาวดารกรุงสร้อยบุชา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
3. เที้ยวตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ

วัดพุทธไสสวรรย์ พระนครสร้อยบุชา สมเด็จพระ
 รามาศับดีที่ 1 กรุงสร้อยบุชา หรือพระเจ้าอู่ทองขงสร้าง เมื่อ
 พ.ศ. 1896

1. พระราชพงสาวดารกรุงสร้อยบุชา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
3. เที้ยวตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ

วัดภูเขาทอง พระนครศรีอยุธยา พระราเมศวรขงสร้าง
ระหว่าง พ.ศ. 1931-1938 แล้วพระเจ้าบุเรงนองขงแปลง
เป็นพระเจดีย์พม่า เมื่อ พ.ศ. 2112 ต่อมาองค์พระเจดีย์
หักพังลง พระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) ขงสร้างใหม่
ซึ่งปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
3. เที่ยวตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

วัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร พระเจ้าเสือขงสร้าง
เป็นอนุสาวรีย์ที่ประสูติของพระองค์ เมื่อ พ.ศ. 2246

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา

วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา พระบรมราชาธิราชที่ 1
ขงสร้างเมื่อ พ.ศ. 1917

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า

วัดมเหยงค์ พระนครศรีอยุธยา พระบรมราชาธิราชที่ 2
(พ.ศ. 1967-1991) ชงสร้าง

1. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
 2. ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
-

วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา พระบรมราชาธิราชที่ 2
ชงสร้างเมื่อ พ.ศ. 1967 ตรงที่ถวายเพลิงเจ้าอ้ายพระยา และ
เจ้ายพระยา พระเชษฐา ซึ่งได้ชงทำยชหัดถักกัน สิ้นพระชนม์
ทั้ง 2 องค์

1. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
 2. ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
-

วัดวรเชษฐาราม พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระเอกาทศรถชงสร้าง
อุทิศพระราชกุศลถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อ พ.ศ. 2148

1. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
 2. ประชุมพงศาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
-

พระบาท

พระบาทวัดบางบัว พระนครกรุงเทพฯ หม่อมราชวงศ์
พระสำน (พระกรวิเสสสีลกุล) คิดให้มีการไหว้เป็นงาน
ประจำปีขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2416 โดยสมมติว่าเป็นพระบาท
จำลองจากรอยพระพุทธรูปบนเขาสะพันธ์จังหวัดสระบุรี

1. เรื่องเทศกาลพระบาทในประชุมเรื่องเบ็ดเตล็ด 3 เรื่อง ของ สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ

พระบาทวัดสามปลื้ม พระนครกรุงเทพฯ พระปลัดมา
(สมเด็จพระพุฒาจารย์) จำลองจากพระพุทธรูปที่เมือง
สระบุรี ได้มีการไหว้เป็นงานประจำปีขึ้นในปี พ.ศ. 2432
เป็นครั้งแรก

1. เรื่องเทศกาลพระบาทในประชุมเรื่องเบ็ดเตล็ด 3 เรื่อง ของ สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ

รอยพระบาท เจดีย์ที่นับถือกันในพระพุทธศาสนาของ
เรานั้น มี 4 อย่าง คือ ธาตุเจดีย์ ได้แก่พระบรมสารีริกธาตุ
ของพระพุทธเจ้าอย่างหนึ่ง บริโภคเจดีย์ ได้แก่สถานที่หรือ

สิ่งของอันเนื่องกับองค์พระพุทธเจ้าอย่างหนึ่ง ธรรมเจดีย์ ได้
แก่พระธัมมค้ำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอย่างหนึ่ง อุเทสิกเจดีย์
ได้แก่สิ่งที่อุทิศเฉพาะพระพุทธเจ้า หรือในเวลานี้ก็ได้แก่
พระพุทธรูปทั้งหลายอย่างหนึ่ง

รอยพระพุทธบาท ชั้นเดิมที่เดียวนับถือกันเป็นอุเทสิก
เจดีย์ คือเป็นของนับถือแทนพระพุทธรูป ในสมัยที่ยังไม่มี
ทำเนียบสร้างพระพุทธรูปขึ้นไว้บูชากัน มีโบราณวัตถุปรากฏ
อยู่มากมายทั้งที่ในอินเดียและในประเทศไทย ในอินเดียที่
เมืองอมรวดี มีพระบาทยุดล (คือพระบาททั้งขวาและซ้าย)
คู่หนึ่ง มีสักราชปรากฏว่า สร้างไว้แต่ พ.ศ. 343 นับเป็น
รอยพระพุทธบาทรอยเก่าแก่ที่สุดรู้จักกัน ที่ในเมืองเราก็ม
อยู่มากมายหลายแห่ง มีทั้งของก่อนมีพระพุทธรูป และ
ภายหลังแต่มีพระพุทธรูปแล้ว คือว่า แม้แต่เมื่อได้สร้าง
พระพุทธรูปเป็นอุเทสิกเจดีย์กันแพร่หลายแล้ว รอยพระ
พุทธบาทก็ยังมีผู้ชอบสร้างเป็นอุเทสิกเจดีย์กันอยู่เรื่อย ๆ มา
จนทุกวันนี้ จึงมีพระพุทธรูปแพร่หลายไปในเมืองที่นับถือ
พระพุทธศาสนามากมาย เหลือที่จะนับคนนา ฉะนั้นจะพูดถึง
แต่รอยที่เป็นของโบราณและสำคัญ ๆ บางแห่งเท่านั้น คือ
รอยพระพุทธบาทศิลาที่บนยอดเขาพระจุลจอมเกล้า ๆ ที่เกาะ

สี่ซ่ง จังหวัดชลบุรีร้อยหนึ่ง พระพุทธบาทรอยนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงฯ ซึ่งได้มาแต่เมืองพุทธคยาในประเทศอินเดีย เมื่อ พ.ศ. 2434 ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เป็นของสมัญก่อนมีพระพุทธรูป คือสมัญพระเจ้าอโศกมหาราช นับเป็นพระพุทธบาทรอยสำคัญร้อยหนึ่งในทางโบราณคดี ที่ในถ้ำเขาหลวงจังหวัดเพชรบุรี ก็อีกร้อยหนึ่งทำด้วยศิลา เป็นของสมัญก่อนมีพระพุทธรูปเช่นเดียวกัน แต่รอยนี้ไม่มีหลักฐานว่าทำในประเทศนี้ หรือได้มาจากต่างประเทศ ที่วัดพระยืนใกล้ ๆ กับพระแท่นศิลาอาสน์จังหวัดอุตรดิตถ์แห่งหนึ่งเป็นพระบาทยุคใด แต่เรียกกันว่าพระยืน นิสแดงให้เห็นว่าวัดพระยืนสร้างตามคติก่อนมีพระพุทธรูป คือสร้างพระพุทธบาทเป็นอุเทสิกเจดีย์บูชากันต่างพระพุทธรูป ที่อำเภอเชียงดาวจังหวัดเชียงใหม่แห่งหนึ่ง ทำเป็นพระบาท 4 รอยอุทิศต่อพระพุทธเจ้าทั้ง 4 พระองค์ที่ได้ตรัสรู้ไปแล้ว ที่วัดพนมวันเมืองนครราชสีมาอีกร้อยหนึ่ง ทำด้วยศิลาแปลกกว่าที่ไหน ๆ หมด คือเป็นรอยพระบาทตั้งตะแคง เห็นจะหมายถึงพระพุทธรูปปางไสยาหรือพระนอน พระบาทตะแคงเช่นนี้ ในเมืองเรายังไม่เคย

ได้พบที่ไหนอีก แต่ที่นครวัดเมืองเสียมราดของฝรั่งเศสมี
 หุ่นรอยหนึ่ง ฉะนั้นรอยพระบาทตะแคงเห็นจะเป็นของสมัย
 ลพบุรี ในสมัยกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
 ก็มีหลายแห่ง สมัยสุโขทัย เช่นรอยพระพุทธรูปบาทศิลา ที่
 บนเขาพระบาทไผ่หรือเขาสุมนกูดเมืองสุโขทัย รอยนี้
 ปรากฏในศิลาจารึกว่า พระเจ้าลิไทยกรุงสุโขทัยโปรดฯ ให้
 ไปวัดขนาดจากรอยพระพุทธรูปที่บนยอดเขาสุมนกูดใน
 ลังกาทวีปมาสร้างขึ้น แล้วเปลี่ยนชื่อภูเขาไผ่เป็นเขาสุมนกูด
 ตามชื่อภูเขาในลังกาทวีป อันเป็นที่ประดิษฐานรอยพระ
 พุทธรูปนั้นด้วย พระพุทธรูปรอยนี้ เดียวกันอยู่ที่วัด
 กะพังทองเมืองสุโขทัย ที่ภูเขานางทองอีกรอยหนึ่ง ทำด้วย
 ศิลาเป็นของสร้างในรัชกาลพระยาธิไทยเหมือนกัน รอยนี้
 ในเวลานั้นอยู่ในพิพิธภัณฑสถานฯ จากวัดพระสเด็จอีกรอย
 หนึ่ง สร้างด้วยทองสัมฤทธิ์อยู่ในพิพิธภัณฑสถานฯ เหมือนกัน
 สมัยศรีอยุธยาที่สำคัญอยู่ที่วัดบวรนิเวศรรอยหนึ่งศิลา เป็น
 พระบาทยุคลพบุรี พระมหาเมธังกรเถรเป็นผู้สร้าง เมื่อ พ.ศ.
 1970 อีกรอยหนึ่งทำด้วยไม้แก่น อยู่ที่วัดพระรูปจังหวัด
 สุพรรณบุรี เป็นของสร้างตามคติก่อนมีพระพุทธรูปเช่นเดียว
 กัน ท่านผู้ฟังที่รู้จักรอยพระพุทธรูปเมืองสระบุรี วัดบางว่า

และวัดสามปลื้ม คงจะแปลกใจว่าทำไมฉันยังไม่พูดถึง
พระบาทเหล่านั้นสักที ไปเอารอยไหนและรอยไหนมาพูดจน
มากมาย ขอชี้แจงว่า รอยที่สระบุรี วัดบางว่าและวัด
สามปลื้มนั้น เป็นของชั้นหลังรอยอื่น ๆ ที่ฉันได้พูดมาแล้ว
คือรอยต่าง ๆ ที่ฉันได้พูดมานั้น เป็นของสร้างชั้นนับถือบูชา
กันตามคติก่อนมีพระพุทธรูป คือนับถือบูชากันแทนพระ
พุทธรูปที่เดียว ส่วน รอยที่สระบุรี ที่วัดบางว่าและที่วัด
สามปลื้มนั้น เขา นับถือบูชากันเป็นบริโลกเจดีย์ โดยถือว่า
เป็นของเนื่องด้วยองค์พระพุทธเจ้า

คติที่ถือว่า รอยพระพุทธรูปเป็นบริโลกเจดีย์นั้น เป็นคติ
ของลังกาซึ่งเชื่อกันว่า มีรอยพระพุทธรูปใหญ่ 5 รอย
ที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปชงเหยียบประดิษฐานไว้ด้วยพระองค์
เอง รอยพระพุทธรูป 5 รอยนั้น คือ ที่ภูเขาสุวรรณมาตลิก
รอยหนึ่ง ที่ภูเขาสุวรรณบรรพตรอยหนึ่ง ที่เขาสุมณกุตรรอยหนึ่ง
ที่เมืองโยนกบุรีรอยหนึ่ง ที่หาดชาขรมตำนานมทานทรอยหนึ่ง
ภูเขาสุวรรณมาตลิกอยู่ที่ไหนไม่ทราบ ยังไม่มีใครรับรองว่าอยู่ที่
ไหนแน่ เขาสุวรรณบรรพตรับรองกันไว้ คือเขาสัจพันธ์
หรือเขาพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรีในประเทศไทยเรา

เขาสมณกุตรรับรองกันว่า เป็นพูเขาที่อยู่ใต้อะลังกา ซึ่ง
 ในภูมิศาสตร์เรียกว่า อาคัมสปีก เดียวนี้ เมืองไซนบกบุรี
 (เมืองของพวกไซนบก คือฝรั่งชาติกรีก) ไม่ซาบว่าอยู่ที่ไหนแน่
 เห็นจะอยู่ในมณฑลบัลขานหรือประเทศอาฟกานิสถาน บัดนี้
 นัมทานท์ เป็นแม่น้ำที่ไหลผ่านอินเดียตอนกลางไปลงทะเล
 ทางมณฑลบัลขาส สำหรับรอยอื่น ๆ จะไม่กล่าวถึงในที่นี้
 จะกล่าวถึงแต่รอยที่เขาสุวรรณบรรพตจังหวัดสระบุรี เท่านั้น
 เหตุที่เชื่อกันว่ารอยพระพุทธรูปที่เขาสัจพันธ์ เป็นรอยที่พระ
 พุทธเจ้าได้เสด็จมาซึ่งเหยียบไว้เองนั้น ก็เพราะมีพระสูตร
 หนึ่ง แต่งในลังกาทวีป ชื่อว่าบุโนวาทสูตร เป็นใจความ
 หย่างย่อที่สุดว่า "พระมหาบุณไปอาราธนาพระพุทธเจ้าให้
 เสด็จมาโปรดชาวบ้านสุนาปรันตปะ พระพุทธเจ้าซึ่งเห็น
 อุปนิสัยของสัจพันธ์รอสแล้วเสด็จมาโปรดให้สำเร็จ
 พระอรหัต ประทานอุปสมบทให้เป็นพระภิกษุในพระพุทธ
 ศาสนา แต่ให้คงอยู่ที่เขาสัจพันธ์ เพื่อโปรดญาติโยมแถบ
 นั้นต่อไป เวลาพระพุทธเจ้าจะเสด็จกลับพระเชตวัน พระ
 สัจพันธ์ทูลขอให้ซึ่งเหยียบรอยพระพุทธรูปประทานเป็นเจดีย์
 สถานที่ไว้สำหรับให้มหาชนสักการบูชา พระพุทธเจ้าจึงชง
 กตรอยพระพุทธรูปไว้เหนือไหล่เขาสัจพันธ์ กิริหรือสุวรรณ
 บรรพต" ดังนี้

อาศัยเรื่องในขุนโนวาทสูตรดังกล่าวมา จึงเชื่อถ้อยกันว่า
 รอยพระพุทธบาทที่บนยอดเขาสุพรรณบุรี จังหวัดสระบุรี
 เป็นบริโลกเจดีย์ ด้วยเป็นรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้า
 ได้เสด็จมากดไว้ด้วยพระองค์เอง มูลเหตุที่จะเกิดพบพระ
 พุทธบาทรอยนั้นนั้น คือในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมกรุง
 ตรีอยุธยา พระสงฆ์ไทยเหล่านั้นออกไปถึงลังกาทวีป เพื่อ
 จะไปบูชารอยพระพุทธบาทที่เขาสมณกุต พระสงฆ์ลังกาถาม
 ว่ารอยพระพุทธบาทที่มีอยู่ ๕ รอยนั้น รอยหนึ่งอยู่ที่เขาสุวรรณ
 บรรพต ก็เขาสุวรรณบรรพตนั้นอยู่ในประเทศไทย ไทยไม่
 ไปบูชารอยพระพุทธบาทที่นั่นดอกหรือ จึงต้องออกมาบูชา
 ถึงลังกาทวีป ครั้นพระสงฆ์พวกนั้นกลับ ก็นำความมากราบทูล
 พระเจ้าทรงธรรม จึงโปรดให้มัตราสั่งหัวเมือง ให้เที่ยวตรวจ
 ค้นดูตามภูเขา ว่าจะมีรอยพระพุทธบาทหยู่ที่แห่งใดบ้าง
 หรือไม่ ครั้นนั้นผู้ว่าราชการเมืองสระบุรี สืบได้ความจาก
 พรานบุนว่า ครั้งหนึ่งไปไล่เนื้อในป่าที่ริมเชิงเขา ยิ่งถูกเนื้อ
 ตัวหนึ่งเจ็บลำบาก หนีขึ้นไปบนไหล่เขาเข้าเชิงไม้ไป พอ
 บัดเดียวเห็นเนื้อตัวนั้นวิ่งออกมาจากเชิงไม้ไปเป็นปรกติดังเก่า
 พรานบุนนึกหลาใจ จึงขึ้นไปดูบนไหล่เขา นั้น เห็นมีรอย

หยู่ในสลาเหมือนรูปเท้าคน ขนาดยาวสักสองศอกเสส และมี
 น้ำขังหยู่ในนั้น ก็สำคัญว่า เนือกงหายบาดแผลเพราะกินน้ำ
 นั้น จึงตักเอามาลองทาตัวดู กลากเคลื่อนที่เป็นหยู่ช้านาน
 ก็หายหมด ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีไปตรวจ เห็นรอยมีจึง
 ดั่งพราบบนว่า จึงบอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าทรงธรรม
 สด็จออกไปทอดพระเนตรซึ่งพระราชดำหรีว่า คงเป็รอย
 พระพุทบาทตรงตามที่ตั้งกาบอกมาเป็นแน่แท้ ก็ซึ่งพระ
 โสมนัสสัทธา ด้วยเห็นว่าเป็บริโลกเจดีย์เนื่องชิดติดต่อกึง
 พระพุทองค์ ประเสียดกว่าอุเทสิกเจดีย์ เช่นพระพุทธรูป
 และพระสถูปเจดีย์ซึ่งเป็ของสร้างขึ้นโดยสมมต จึงโปรดให้
 สร้างเป็มหาเจดีย์สถาน มีพระมณฑปสวมรอยพระพุทบาท
 และสังการามที่พระสงฆ์หยู่รักษา และสร้างบริเวณพระราช
 นิเวสน์ที่เชิงเขาพระพุทบาทแห่งหนึ่ง ที่ท่าเจ้าสุนุกริมถ้ำน้ำ
 สักแห่งหนึ่ง สำหรับประทับเวลาเสด็จไปบูชา และซึ่ง
 พระราชอุทิศที่โยชน์หนึ่ง โดยรอบพระพุทบาทถวายเป็
 พุทธบูชาถูปนาผล เป็ส่วนของหลวงในทั้นั้น สำหรับ
 ใช้จ่ายในการรักษามหาเจดีย์สถานทีพระพุทบาท และ
 โปรด ฯ ให้บันดาชายฉกร์ อันตั้งภูมิลำเนาหยู่ในเขตที่
 พระราชอุทิศนั้น พันจากหน้าทราชการอื่น จัดให้เป็นพวก

ขุนโชตน ข้าพระ ปติบัติรักษา พระพุทธบาทแต่อย่างเดียว
 ทบบริเวณซึ่งพระราชาอุทิศนั้น ก็ได้นามว่าเมืองปรันตปะ
 เรียกกันสามัคว่า เมืองพระพุทธบาท และเกิดเทศกาล
 มหาชนขึ้นไปบูชาพระพุทธบาทกันกลางเดือนสามครั้งหนึ่ง
 กลางเดือนสี่ครั้งหนึ่งแต่นั้นมา

การที่กำหนดเทศกาลขึ้นใหม่พระพุทธบาทกลางเดือนสาม
 ครั้งหนึ่ง และกลางเดือนสี่ครั้งหนึ่งนั้น ก็เพราะทำเนียม
 ของไทยแต่โบราณ ถือการทำนาเป็นสำคัญ การทำนานั้น
 เริ่มลงมือแต่เดือนห้าหรือเดือนหก ไปจนถึงเดือนสิบ ต้อง
 รอไว้ให้ข้าวสุกจึงจะเก็บเกี่ยว เพราะฉะนั้นตั้งแต่เดือน
 สิบเอ็ดถึงเดือนยี่ เป็นเวลาว่างหน้าน้ำ ตั้งแต่เดือนสามถึง
 เดือนสี่เป็นเวลาว่างหน้าแล้ง ในเวลาว่างหน้าน้ำ ก็ชวนกัน
 ไปเที่ยวไหว้พระในที่ต่าง ๆ ที่มีในลำน้ำแล้วเลยเล่นสักวา
 เพลงเรือและแข่งเรือกัน จนเป็นทำเนียมทั่วไปในเมืองไทย
 ในเวลาว่างหน้าแล้ง ก็ชักชวนกันไปเที่ยวไหว้พระตามทาง
 บก มีพระบาท พระแท่น เป็นต้น จนเป็นทำเนียมขึ้นอีก
 ฤดูหนึ่ง เทศกาลสำหรับขึ้นพระพุทธบาท นอกจากเป็น
 คราวที่ประชาชนมีเวลาว่างแล้ว ยังประกอบด้วยเหตุอื่นที่
 สำคัญอีกสองอย่าง คือแผ่นดินแห้งอาดจะไปด้วยข้างด้วย

มา ด้วยเกวียนหรือเดินเท้าได้สะดวกอย่างหนึ่ง กับเป็นเวลา
 ที่ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บรุนแรงอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงขน
 พระบาทกั้นกลางเดือนสามและกลางเดือนสี่ ตัดทอดเป็น
 ทำเนียบมาจนทุกวันนี้

ต่อจากรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมมา ก็มีพระเจ้าแผ่นดินกรุง
 สร้อยอยุธยา สด็จไปทรงสักการะบูชาและสมโภชรอยพระพุทธรูป
 บาทเป็นนิจมาแทบทุกพระองค์ บางพระองค์ก็ทรงปฏิสังขรณ์
 และสถาปนาวัดถุสถานเพิ่มเติมขึ้น มีปรากฏในพระราช
 พงสาวดารหลายอย่าง (ว่าตามทีสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ
 ทรงรวบรวมไว้) ที่สำคัญ คือ พระเจ้าปราสาททองโปรดฯ
 ให้แต่งธารทองแดงเป็นที่ประพาส และสร้างพระตำหนักที่
 ประทับ เวลาเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปบาทขึ้นที่ธารทองแดง
 นั้น ขนานนามว่าตำหนักธารกเสมแห่งหนึ่ง ตกแต่งตำหนัก
 ที่ทำเจ้าสนุก แปลงเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนแห่งหนึ่ง และ
 ให้ขุนบ่อน้ำทำสาธารายตามริมถนน หลวงทางขึ้นพระบาท
 สำหรับให้มหาชนไปมาได้อาศัยทุกระยะ กับโปรดให้สร้าง
 พระวิหารหลวงและกำแพงแก้ว ทำด้วยเครื่องศิลาอ่อนรอบ
 ชั้นทักษิณพระพุทธรูปด้วย ถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราช โปรดฯ ให้สร้างถนนเป็นทางเสด็จพระราชดำเนิน

ตั้งแต่เมืองลพบุรีมาจนถึงเขาสุวรรณบรรพตสายหนึ่ง โปรดฯ ให้สร้างอ่างแก้ว และก่อกำแพงกันน้ำตามไหล่เขา ชักน้ำฝนให้ไหลไปลงอ่างแก้วขังน้ำไว้ให้มหาชนบริโศคแห่งหนึ่ง ในรัชกาลพระเจ้าเสือ ชงปติสังขรณ์พระมณฑป คือมณฑปครั้งพระเจ้าทรงธมมเป็นมณฑปยอดเดียว ครั้นชำระชุดุชโชมพระเจ้าเสือชงซ่อมทำเป็นมณฑป 5 ยอด โปรดฯ ให้นิมนต์สมเด็จพระสังคราช (แดงโม) เมืองเพชรบุรีขึ้นไปช่วยปติสังขรณ์ แต่การยังค้างอยู่ และพระเจ้าท้ายสระได้ปติสังขรณ์ต่อมา ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ก็ได้ชงปติสังขรณ์และสร้างของใหม่ขึ้นหลายอย่าง คือบานประตูพระมณฑป สร้างเป็นบานประดับมุขทั้ง 8 บาน ถึงแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา มณฑปพระพุทธบาทถูกเผาเป็นอันตรายยับเยิน ครั้นถึงกรุงธนบุรี ติัดการทัพศึกไม่มีเวลาจะสร้างมณฑปพระพุทธบาทให้คืนดีตั้งแต่ก่อนได้ จนถึงรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท สด็จขึ้นไปชงอำนวยการปติสังขรณ์มณฑปพระพุทธบาท เมื่อ พ.ศ. 2330 โปรดฯ ให้

นายช่างปรุงเครื่องบนพระมณฑปขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ กรม
 พระราชวังบวร ฯ ซึ่งพระราชเสกศุภญาแบกตัวลายของเครื่องบน
 ตัวหนึ่ง ซึ่งพระราชดำเนิน ตั้งแต่ทำเรือขึ้นไป จนถึงพระ
 พุทธบาท ให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่ข้าราชการทั้งนายไพร่ ทน
 ไปปดิสังขรณ์ในครั้งนั้น บานประตุมุกข์ 8 บาน พระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ก็โปรด ฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ตามแบบ
 อย่างที่พระเจ้าบรมโกศได้ซึ่งสร้างไว้ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้
 ถึงรัชกาลที่ 3 เกิดไฟไหม้มณฑปน้อย และโปรดเกล้า ฯ ให้
 สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลนั้น พร้อมทั้งได้ซึ่งปดิสังขรณ์พระ
 มณฑปใหญ่ด้วย กรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ 3 ซึ่ง
 เลื่อมใสในพระพุทธรูปมาก เมื่อเสด็จกลับจากทัพเวียงจันทน์
 ซึ่งอุทิศถวายเครื่องสูง ที่แห่เสด็จในการสงครามคราวนั้น
 ไว้เป็นพุทธรูป และสร้างพระเจดีย์ตามแบบพระธาตุพนม
 ไว้องค์หนึ่งด้วย ถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ซึ่งพระราชดำริว่า ถึงข้อเท็จจริงในเรื่องตำนาน
 พระพุทธรูปจะเป็นอย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปเป็นมหา
 เจดีย์สถานอันประชาชนเลื่อมใสมากมาแต่โบราณ แม้เป็น
 อุเทศิกเจดีย์ก็ควรจะทนบำรุง จึงชงบูรณะปดิสังขรณ์สิ่งซึ่ง
 สร้างใหม่ก็มีอีกหลายอย่าง คือพระมุกด์กัณฑ์เจดีย์ที่ห้วยไคร้

พระมณฑปองค์หนึ่ง และโปรด ฯ ให้สร้างเครื่องบนพระ
 มณฑปใหญ่ และสร้างพระมณฑปน้อย เปลี่ยนของซึ่ง
 สร้างในรัชกาลที่ 3 ให้งดงามมั่นคงกว่าเก่า ทั้งให้เปลี่ยน
 แผ่นเงินปูพื้นพระมณฑปเป็นสีเงิน และขงสร้างเทวรูป
 สี่ลาที่เขาคอกด้วย ได้สเด็จขึ้นไปขงนมัสการพระพุทธบาท
 และยกยอดพระมณฑปกับได้ขงบันจุพระบรมธาตุที่มกุฎกันที่
 เจดีย์ เมื่อปีวอก พ.ศ. 2403 ถึงรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้สเด็จไปนมัสการพระพุทธบาท
 4 ครั้ง สเด็จก่อนมีทางรถไฟ 2 ครั้ง สเด็จเมื่อทำทาง
 รถไฟแล้วอีก 2 ครั้ง ในรัชกาลนี้ได้ขงประดิษฐานพระวิหาร
 หลวงและซ่อมผนังข้างในพระมณฑป ให้เขียนเป็นลายทอง
 บันไดนาคทางขึ้นพระมณฑปนั้น เดิมเป็น 2 สาย โปรด ฯ
 ให้สร้างเติมขึ้นอีกสายหนึ่งเป็น 3 สาย และหล่อสี่สะพาน
 ด้วยทองสัมฤทธิ์ไว้ที่เชิงบันได เดิมของรัชกาลที่ 1 ด้วย
 (ห้วนนคราบบันไดประตูปักส์ เป็นของสร้างครั้งแผ่นดิน
 พระเจ้าบรมโกศ กรุงศรีอยุธยา) ต่อมาถึงปลายรัชกาล
 เครื่องบนพระมณฑปชำรุดมากต้องรื้อของเดิมทำใหม่ทั้งหมด
 เทวรูปที่เขาคอกซึ่งสร้างเมื่อรัชกาลที่ 4 ก็ถูกไฟไหม้หักทำลาย
 โปรด ฯ ให้หล่อใหม่ การซ่อมพระพุทธบาทในรัชกาลที่ 5

ยังไม่สำเร็จเรียบร้อยทีเดียว ก็สิ้นรัชกาลเสียก่อน รัชกาล
ที่ 6 สิ้นสุดขึ้นไปยกยอดมณฑปเมื่อ พ.ศ., 2456 แล้วโปรดฯ
ให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระมณฑปต่อมาจนสำเร็จ

ถึงปลายรัชกาลที่ 6 มณฑปพระพุทธบาท กับทั้งสิ่ง
ก่อสร้างในบริเวณชุดโขมลงอีก พระมหาโพธิวงศาจารย์ เจ้า
อาวาสวัดอนงคาราม ครั้งดำรงสมณะศักดิ์เป็นพระรัชมณฑล
มุณีตำแหน่งเป็นผู้รักษาสถูปพระพุทธบาท ได้เริ่มการปฏิสังขรณ์
สำเร็จรูป หย่างที่ท่านเห็นอยู่ในปัจจุบันนี้

ทางขนนมัสการ พระพุทธบาท ในสมัยเมื่อ ยังไม่มีทาง
รถไฟนั้น ชาวกรุงศรีอยุธยา และหัวเมืองอื่นที่อยู่ข้างใต้
ต้องไปเรือจนถึงตำบลท่าเรือ แล้วขึ้นเดินบกไปอีกประมาณ
22 กิโลเมตร จึงถึงเขาพระพุทธบาท เพราะฉะนั้น พระ
ราชาธิบดีครั้งกรุงศรีอยุธยา จึงสร้างตำหนักพระนครหลวง
ขึ้นไว้ในระยะทาง สำหรับประทับร้อน พักขบวนเรือ
พระที่นั่งในเวลากลางวันแห่งหนึ่ง และสร้างตำหนักขึ้นที่
ท่าเรืออีกแห่งหนึ่ง เรียกว่าตำหนักท่าเจ้าสนุก เป็นที่ประทับ
แรมค้างคืน ก่อนที่จะเสด็จขึ้นบกไปยังเขาพระพุทธบาท
และประทับแรมเมื่อ خاکลับ ก่อนจะล่อง ขบวนเรือลงมา
ยังกรุงศรีอยุธยา (เดียวกันตำหนักท่าเจ้าสนุกหักพังเสียแล้ว

มีแต่ผนังยังเหลืออยู่บ้าง หยุ่ทางฝั่งตะวันออกได้สถานีท่าเรือ
ลงมาไม่มากนัก) ส่วนทางบกที่จะขึ้นไปยังเขาพระพุทธรบาท
นั้น พระเจ้าชงธัมโปรด ฯ ให้ช่างฝรั่งตัดทางทำถนนใหญ่
ขึ้นไปถึงเขาพระพุทธรบาท จึงเรียกถนนนั้นในเวลาต่อมาว่า
ทางฝรั่งสองกิโลง แล้วโปรด ฯ ให้สร้างสะพานข้ามคลอง
และขุดสระ ปลุกสาตารายสำหรับคนอาศัยไว้เป็ระยะยะ ฯ
ไปตลอดถนนนั้น ของเหล่านี้มีผู้สหธาปติสังขรณ์กัน ต่อ ๆ
มา ยังปรากฏหยุ่บ้างจนทุกวันนี้

ระเบียบ การ ขน นมัสการ พระพุทธรบาทมีหยุ่ว่าให้ขึ้นทาง
บันไดนาคข้างหน้า แต่ให้ลงทางบันไดนาคข้างหลังคือทาง
ประตูยักษ์ คือให้ขึ้นทางหนึ่ง ลงทางหนึ่ง ไม่ให้สวนกัน
กำหนดเวลาขึ้น คือตั้งแต่เวลา 6.00 น. ไปจนถึง 20.00 น.
เป็นเวลาของอุบาสกอุบาสิกา คือพวกคราวาสขึ้นนมัสการ
พวกบรรพชิตจะขึ้นปะปนไม่ได้ ตั้งแต่เวลา 20.00 น. ไป
จนถึง 24.00 น. คือ 2 ยาม เป็นเวลาของภิกษุสามเณร
พวกคราวาสจะขึ้นไปปะปนไม่ได้ บนชานทักษิณพระพุทธรบาท
ห้ามมิให้ชายหญิงหรือหนุ่มสาวขึ้นไปพบปะพูดคุยกัน โดย
ลำพัง เพราะอาตเป็นต้นเหตุให้มีการลักหาพานั้นอันเป็น
การผิดวัจนธัมและประเพณีที่ดงามได้ แม้ที่สุควิชานาตสาตร

ซึ่งเรากำลังสนใจกัน อยู่ในเวลานี้ ที่พระพุทธรูปที่มี
 เหมือนกัน ก็ยังมีทำเนียบว่า พระเจ้าแผ่นดินเมื่อสเด็จพระ
 พระพุทธรูป จะต้องรับพระแสงของ้าวถวายเป็นพุทธรูป
 ตั้งแต่วันไปถึง ก่อนสเด็จพระนัมสการ อันจะมีในวันรุ่งขึ้น
 โดยเหตุผู้ที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ที่ไม่ว่างจะไปนมัสการ
 พระพุทธรูปได้ในกลางเดือนสามและกลางเดือนสี่ ปีหนึ่ง ๆ
 ก็มีจำนวนมาก พระครูท่าน เจ้าอาวาสวัดบางว่าหรือวัด
 อมรินทร์ ซึ่งต่อมาได้เป็นพระครูวิเศษสี่ตคน จึงคิด
 พระบาทจำลองขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2416 คือ เมื่อ 71 ปีมานี้
 โดยสมมตรอยพระพุทธรูปที่มีอยู่ในวัดนั้นแล้ว ว่าเป็นของ
 จำลองจากรอยพระพุทธรูปบน สมมตทำเรื่องอ้างที่วัดอรุณ
 เป็นทำเรื่องพระพุทธรูป ถนนหลวงทำใหม่ฝั่งตะวันตก เป็น
 ถนนไปพระบาท สมมตศาลเจ้าอะไรแห่งหนึ่ง ที่อยู่ระหว่าง
 วัดอรุณกับวัดบางว่า เป็นศาลเจ้าเขาคอก ที่เขตถนนหลวง
 ต่อวัดบางว่า ต่างว่าท้ายพิศุล ตานวัดบางว่า ก็ต่างว่าลาน
 พระบาท ต่างว่ากันขึ้นไปจนกระทั่งพระบาทจำลอง และ
 เขา อธิปุ่นก็ต่างว่า พระบาทและเขา พระบาทจนตลอดเรื่อง
 ออกกำหนดนัดประชุมคนในกลางเดือนสาม 3 วัน พร้อม
 กับกำหนดไปไหว้พระบาทใหญ่ ความคิดของท่านพระครูท่าน

สำหรัคหยังงคงาม ด้วยเทศกาลป้หนึ่ง ๆ มีคนไปไหว
 พระบาทและทำบุญในวัดนั้นนับด้วยหมื่น ๆ เป็นเหตุให้สินกำ
 หมุนเวียนได้คอกแห่งหนึ่ง ทั้งเป็นทจเรินสืลปกัมด้วย คือ
 พ่อค้าและช่าง ได้มีโอกาสร่วมมือกันทำของมาขายมีจำนวน
 มาก ซึ่งเป็นที่ ๆ ประชาชนชอบไปหาซื้อของแปลก ๆ ได้ดี
 แห่งหนึ่ง เมื่อวัดบางว่าทำการได้สำหรัคคังนี้ ต่อมาวัด
 อื่น ๆ ก็เอาอย่างบ้าง เช่นวัดสามปลื้ม วัดราชนัคดา วัด
 ราชครีห์ วัดประยูรวงส์และวัดทองนพคุณ เป็นต้น แต่วัด
 อื่น ๆ ไม่จเรินถึงขนาดจะเป็นคู่แข่งกับวัดบางว่า มีวัดเดียว
 เท่านั้น คือวัดสามปลื้ม จเรินถึงวัดบางว่า หรือจะยิ่งกว่า
 เสียอีก เพราะตั้งหยุ่ศูนย์กลางพระนครไปมาสะดวก

รอยพระบาทไม่ได้นับถือกัน ฉเพาะพวกพุทธศาสนิกชน
 เท่านั้น แม้พวกฮินดูที่นับถือลัทธิวิสนุเวส คือพวกที่ถือ
 พระนารายณ์เป็นใหญ่ เขาก็นับถือรอยพระบาทเหมือนกัน คือ
 ถือว่าเป็นพระบาทของพระวิสนุ เรียกว่าวิสนุบาท ดังที่ตำบล
 คยาสระ เมืองพุทธคยาเช่นนี้จะเห็นว่าคตที่นับถือรอยพระบาท
 นั้น ไม่ใช่ถือแต่พวกพุทธศาสนาเท่านั้น พวกถือศาสนา
 พราหมณ์เขาก็ถือกันมานมนานแล้ว

คุนิราสพระบาทของสุนทรพู้ บุนโนวาทคำฉันท์ ประชุมพงสาวดารภาคที่ 7
 เทีชวคตามทางรถไฟ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา

พระเจดีย์และพระธาตุ

เจดีย์ศรีสุริโยทัย ในวัดสวนหลวงสบสวรรค์ จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิทรงสร้างบันได
อัคริพระสุริโยทัย ซึ่งสละชีพเพื่อพระราชสวามีเมื่อ
พ.ศ. 2091

1. เรื่องพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
3. เทียบตามทางรถไฟ ของ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพ

พระเจดีย์วัดช้างล้อมเมืองศรีสัตนาทึบ วัดช้างล้อม
อยู่ในอำเภอศรีสัตนาทึบ จังหวัดสุโขทัย เดิมจะชื่อว่า
อย่างไรไม่มีใครทราบ เรียกกันว่าวัดช้างล้อม เพราะมีรูป
ช้างล้อมรอบฐานทักษิณเจดีย์ คล้ายกับช้างยืนเอาหลังหนุน
ฐานทักษิณไว้ จึงเรียกชื่อตามลักษณะนั้น วัดแห่งนี้ใน
จังหวัดน่านก็มีเหมือนกัน เรียกว่าวัดช้างค้ำ ในจังหวัด
กำแพงเพชรก็มี แต่เรียกว่าวัดช้างรอบ วัดมเหยงคณ์ที่
พระนครศรีอยุธยา ก็มีรูปช้างล้อมรอบฐานพระเจดีย์ แต่
ไม่ได้เรียกว่า วัดช้างล้อมหรือวัดช้างรอบ

เรื่องวัดช้างล้อม มีปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนราม
คำแหงว่า “ 1207 สกปีกุน (1207 เป็นมหาศักราช ตรงกับ

พ.ศ. 1828 ขนรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงแล้ว 8 ปี) ให้ขุด
 เอลพระธาตุดอกทิงหลายเห็น กะทำบูชาแก่พระธาตุดอกเดือน
 6 วัน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชชนาลัย ก่อพระเจดีย์
 เหนือหอเข้าจึงแล้วตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุสามเข้าจึงแล้ว"
 ในจารึกไม่ได้บอกแน่นอนว่าเป็นวัดไหน แต่มีสิ่งสำคัญ
 หยุ 2 อย่าง ที่ทำให้เชื่อว่าเป็นวัดช้างล้อม คือเป็นวัดหยุ
 ช้างเหนือสุดอย่างหนึ่ง กับอีกอย่างหนึ่งเป็นวัดทิมเวียงผา
 คือกำแพงศิลาแดงล้อมรอบ การสร้างพระเจดีย์ใช้เวลาถึง
 6 ปี ฉะเพาะเวียงผาใช้เวลาถึง 3 ปี เป็น 9 ปีด้วยกันดังนี้
 จึงจะเป็นวัดอื่นในศรีสัชชนาลัยไปไม่ได้ ต้องเป็นวัดช้างล้อม
 ซึ่งเป็วัดใหญ่และสำคัญที่สุด ทั้งตั้งหยุเหนือที่สุดของวัด
 สำคัญอื่น ๆ ด้วย ทั้งจึงเดิมเห็นจะเรียกว่าวัดมหาธาตุ แต่
 พายหลังไม่มีอะไรเป็นเครื่องหมาย แต่มีรูปช้าง จึงเรียก
 กันว่าวัดช้างล้อม

ลักษณะของวัดช้างล้อม มีตัวสถูปเป็นรูประคัง มีถาน
 สูงเป็นชั้นทักษิณ เหนือถานชั้นทักษิณขึ้นไปเป็นถานบัว
 มีคูหาเป็นระยะ ๆ เหนือคูหาขึ้นไปถึงบัวคว่ำบัวหงาย รอบ
 ถานทักษิณ มีพนักลูกมะหวด รอบถานแห่งถานทักษิณ มี

รูปข้างบนหันหน้าออกข้างนอกด้านละ 8 ตัว กับที่มุมอีก
 มุมละตัว รวมทั้งสิ้นเป็นช่าง 36 ตัว พระสถูปตั้งอยู่กลาง
 ลานอันกว้าง ลานนี้ล้อมด้วยกำแพงแลง ซึ่งในจารึก
 เรียกว่า เวียงผา แบบช่างพระสถูปวัดช่างล้อมเป็นแบบที่
 เรียกกันว่าพระเจดีย์ลังกา คือพระเจดีย์ที่ได้แบบมาจากลังกา
 ทั้งลักษณะของพระเจดีย์ และลักษณะของช่างล้อม เจดีย์
 เช่นนี้ เริ่มนิยมสร้างกันในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ซึ่ง
 ไทยเราได้รับพระพุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาประพริต
 ปฏิบัติกันในประเทศไทย และถือพระพุทธศาสนาตามคติ
 นี้สืบต่อกันมาจนทุกวันนี้ คือเมื่อเราเข้ามาอยู่ในประเทศนี้
 ใหม่ ๆ เราถือพระพุทธศาสนาตามลัทธิมหายาน ซึ่งพวก
 ขอมและชาวพื้นเมืองได้ถือกันอยู่ ครั้นราว พ.ศ. 1696
 พระเจ้าปรักกรมพาทุมหาราชพื้นพระพุทธศาสนาขึ้นในลังกา
 ทวีป โดยได้อาราธนาพระมหากัสสปเถระเป็นประธานทำ
 สังคายนาพระธัมมวินัย ซึ่งนับเป็นสังคายนาครั้งที่ 7 ของ
 พวกถือพระพุทธศาสนาฝ่ายใต้ การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา
 ครั้งนี้ นอกจากจัดการวางระเบียบปฏิบัติในพระพุทธศาสนา
 และสงคมนทลให้เรียบร้อยแล้ว ยังเกิดคติสำคัญขึ้นอีก
 อย่างหนึ่งในครั้งนั้น คือคติที่เชื่อกันว่า พระบรมธาตุของ

พระพุทธรูปเจ้าเป็นของหาได้ในลังกาทวีป โดยอ้างว่าพระ
 บรมธาตุส่วนที่ก สัตร์ โกสียะได้รับ ส่วน แบ่ง ไปไว้ยังรามคาม
 (ในเนปาล) ครั้งแจกพระบรมธาตุเมื่อถวายพระเพลิงพระพุทธร
 ุทธระนั้น พระบรมธาตุส่วนนี้ พระยานาคลักไปไว้ยังบาดาล
 ต่อมาสามเนรอนคหนึ่ง ชื่อว่า โสณุตตรา ชาวลังกาทวีป
 เป็นผู้สำเห็ด บันดานด้วยอิทธิทธิไปเอาพระบรมธาตุส่วน
 นจากบาดาลมายังเกาะลังกา (เรื่องมหาวงศ์บริเฉทที่ 31)
 จึงเชื่อกันว่า พระบรมธาตุเป็นของหาได้ ทั้งได้มีผู้แต่ง
 ตำราลักสนะพระธาตุไว้ว่า พระบรมธาตุที่แท้มีลักสนะเป็น
 หย่างนั้น ๆ ดังนิกตีสัพทที่พระเจ้าปรักกรมพาหุปรับปรุงพระ
 พุทธศาสนาครั้งนี้ เลื่องลือไปยังนานาประเทศที่นับถือพระ
 พุทธศาสนา จึงมีพระสงฆ์ในประเทศต่าง ๆ ทาง ตะวันออก
 คือ ประเทศพม่า มอน ไทย และ เขมร ไปยังลังกาทวีป
 เพื่อสักสาโลหิพระพุทธรศาสนาที่ปรับปรุงใหม่ในครั้งนั้น
 แล้วนำมาประพริตปฏิบัติในประเทศของตน ๆ ประเทศไทย
 ได้มีการติดต่อกับลังกาทวีปทางพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ต้น
 สมัยกรุงสุโขทัย คือราว พ.ศ. 1800 โดยพระสงฆ์ไทยที่ไป
 สักสาเล่าเรียนในลังกาทวีป กลับเข้ามาตั้งลัทธิลังกาวงศ์
 ขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน พระสงฆ์ไทยเหล่านั้น บางพวก

นำพระสงฆ์ชาวลังกาเข้ามาด้วย ครั้นถึงแผ่นดินพระเจ้า
 รามคำแหงปรากฏในศิลาจารึกของพระองค์ว่า ได้มีมนต์
 พระสงฆ์ลังกาวงศ์จากเมืองนครศรีธรรมราช ไปตั้งขึ้นมาเมือง
 สุโขทัย ตั้งแต่นั้นมาก็มีการติดต่อกับลังกาทวีป ในเรื่อง
 พระพุทธศาสนาอยู่เรื่อย ๆ ระเบียบแบบแผน และคติความ
 เชื่อมโยงในเรื่องพระพุทธศาสนามีอย่างไรในลังกา ก็นำมา
 ประพฤติปฏิบัติและเชื่อมกันในประเทศนั้นทั้งนั้น จนกระทั่ง
 แบบอย่างพระสถูปที่บันจพระบรมสารีริกธาตุ ก็เอาอย่าง
 ลังกามาสร้างขึ้นในครั้งนั้น แบบอย่างพระสถูปที่เวลานี้ ก็คือ
 พระสถูปวัดช้างล้อม และสถูปอื่น ๆ ซึ่งมีลักษณะอย่างเดียว
 กันอีกมาก สถูปอย่างนี้แต่ก่อนเราเรียกกันว่าแบบลังกา
 แต่เดี๋ยวนี้เรียกกันว่าแบบไทย เพราะไทยได้เปลี่ยนแปลง
 ต่อมาอีกหลายคราว และได้กลายเป็นศิลปกรรมของไทยมา
 เป็นเวลานานแล้ว ในลังกาทวีปก็มีเจดีย์ที่มีรูปช้างล้อมเช่นนี้
 เหมือนกันคือ เจดีย์ของพระเจ้าพุทธคามนี เมื่อพระองค์
 ชนช้างมีชัยพระยาเอลารทมินแล้ว โปรดให้สร้างพระเจดีย์
 ขึ้นไว้ 2 องค์ องค์หนึ่งสร้างตรงที่ชนช้าง อีกองค์หนึ่งสร้าง
 ไว้ในเมืองอนุราชบุรี ดังนี้ ฉะนั้นเห็นได้ว่า เจดีย์วัดช้างล้อม
 เอาอย่างลังกามาสร้าง ทั้งตามประเพณีในทางพระพุทธศาสนา

และทางบ้านเมืองด้วย คือพระเจ้ารามคำแหง พระองค์
ก็ได้เคยชงทำยุทธหัตถีชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดเหมือนกัน
ฉะนั้นจึงเอาอย่างลังกาได้ทั้งทางพุทธจักรและอาณาจักร

พระเจดีย์ทิวช้างล้อม เป็นอนุสาวรีย์เกิดขึ้นด้วยการ
ชนช้างกันตัวต่อตัว การชนช้างนี้แต่โบราณถือกันว่าเป็นยอด
ยุทธวิธีของนักรบ เพราะเป็นการต่อสู้กันตัวต่อตัว แพ้ชนะ
กันด้วยความคล่องแคล่วแกว่งกล้า กับชำนาญในการ
ขับขีช้างชนเป็นสำคัญ มิได้อาศัยกำลังรพลหรือกลอุบาย
อย่างหนึ่งอย่างใด อีกประการหนึ่งในการทำยุทธสงคราม
ที่จอมพลทั้งสองฝ่ายจะได้เข้าใกล้ชิดกัน จนถึงชนช้างกันนั้น
ก็มิใช่น้อย จึงถือกันว่าเป็นการสำคัญ เพราะหายากด้วยอีก
อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นถ้ากษัตริย์พระองค์ใดได้ชงทำยุทธหัตถี
มีชัยชนะ ก็ได้รับความยกย่องว่ามีพระเกียรติยศสูง ถึงผู้แพ้
ก็ได้รับความยกย่องสันเสินว่าเป็นนักรบแท้ มิได้ตีเตียนเลย
ในประวัติศาสตร์ของไทยเรา เท่าที่ทราบก็มีเรื่องชนช้างกัน
ตัวต่อตัวหลายคราว ซึ่งชื่อเสียงของผู้ได้ชนช้างกันนั้น ยัง
ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ การชนช้างครั้งเก่าแก่ที่สุดที่มหัศจรรย์
แน่นอน - ดูเหมือนจะเป็นครั้งพ่อขุนรามคำแหงชนช้างกับ
เจ้าเมืองฉอด ในแผ่นดินพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ มีเรื่อง
ปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง

ในสมัยสุโขทัย ต่อจากคราวที่พ่อขุนรามคำแหงชนช้าง
กับขุนสามชนแล้ว ก็มีอีกคราวหนึ่ง ซึ่งปรากฏในศิลาจารึก
วัดศรีชุม คือ เจ้าสร้อยทธา บุตรพระยาคำแหงพระราม
หลานพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด ชนช้างกับขุนจิ้ง

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีการชนช้างกัน 4 ครั้ง ชนกัน
เองครั้งหนึ่ง ชนกับกษัตริย์ผู้รุกราน 3 ครั้ง ชนกันเองคือ เมื่อ
พระเจ้านครอินทร์ หรือสมเด็จพระนครินทราธิราช สวรรคต
เมื่อ พ.ศ. 1967 เจ้าอ้ายพระยาโอรสองค์ที่ 1 ซึ่งครองเมือง
สุพรรณบุรี และเจ้ายพระยาโอรสองค์ที่ 2 ซึ่งครองเมือง
แพะก คือเมืองสวรรค ไม่ยอมถวายราชสมบัติแก่กัน ต่าง
ยกกองทัพของตนเข้ามาเพื่อแย่งราชสมบัติกัน ได้ชนช้าง
กันที่ป่าถ่าน สิ้นพระชนม์ด้วยกันทั้ง 2 องค์ ราชสมบัติจึง
ตกแก่พระโอรสองค์ที่ 3 ของพระเจ้านครอินทร์ คือเจ้า
สามพระยา ๓ ขุนครองราชสมบัติ ซึ่งพระนามว่า พระบรม
ราชาธิราชที่ 2 ได้ขงสร้างพระเจดีย์เล็ก ๆ ไว้ที่ป่าถ่าน ตรงที่
เจ้าพทั้งสองชนช้างกัน 2 องค์ เรียกกันว่าเจดีย์เจ้าอ้าย และ
เจดีย์เจ้ายี่ ยังหยังเป็นสำคัญ และตรงที่พระราชทานเพลิงศพ
เจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายพระยานั้น ก็ได้ขงสถาปนาวัดใหญ่
ขึ้นไว้เป็นอนุสาวรีย์ มีนามว่าวัดราชบูรณะ ยังปรากฏหยัง
จนทุกวันนี้

ครั้งที่ 2 ชนกับศัตรูผู้รุกรานในแผ่นดิน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มุทเหตุเกิดแต่พระยายุทธิธระ หรือยุทธิสเจียง เจ้าเมืองชเลียงเอาใจออกหาก ไปเข้ากับพระยาตีโลกราช เมืองเชียงใหม่ กวาดต้อนชาวเมืองอพยพไปเข้ากับพระเจ้าตีโลกราช สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. 2006 ให้ลูกเทอพระองค์หนึ่ง ชงพระนามว่า พระอินทราชา เป็นทัพหน้า พระอินทราชา ยกขึ้นไปถึงเมืองนครลำปาง ได้สู้รบกับข้าศึกถึงชนช้างกัน พระอินทราชาถูกช้างข้าศึกกรุมชนถึง 4 ช้าง และในที่สุดถูกปืนที่พระพักตร์สิ้นพระชนม์

ครั้งที่ 3 ในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ครั้นสมเด็จพระศรีโยทัยพระอัครมเหสีต้องเสียดพระชนม์ชีพหย่อนคอช้าง ค้างที่เรื่องอยู่ในพระราชพงสาวดารเป็นที่خابกั้นดีแล้ว

ครั้งที่ 4 ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร พระมหาอุปราชา แห่งกรุงหงสาวดีเสียที่ถูกสมเด็จพระนเรศวรฟันเสียดพระชนม์ชีพหย่อนคอช้าง สมเด็จพระนเรศวรขงสั่งพระเจดีย์ยุทธหัตถ์ขึ้นตรงที่ชนช้างชนะองค์หนึ่ง แล้วขงสั่งพระเจดีย์ใหญ่ อีกองค์หนึ่ง ขนานนามว่า พระเจดีย์ชัยมงคลชนทวดเจ้าพระยาไทย

ดูเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง ประชุมศิลาจารึกสยามภาค 1 และ L'Archéologie du Siam Par J. Y. Claeys

พระธาตุจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ชั้นเดิมนายส้อย
กับนางเม็งเริ่มสร้าง เมื่อ พ.ศ. 1994 เพื่อบันจุพระบรมธาตุ
ซึ่งในตำนานว่าพระมหากัสสปได้อาราธนาให้สเด็จพระมาหิยุที่
คอยสรจอมทอง ตามพุทธทำนายและพุทธประสงค์ ได้มี
ผู้ปติสังขรณ์และก่อสร้างสิ่งของเพิ่มเติมต่อ ๆ กันมาอีกมาก

1. เรื่องตำนานพระธาตุจอมทอง

พระธาตุแช่แห้ง จังหวัดน่าน ในตำนานว่าเมื่อพระพุทธเจ้า
ยังทรงพระชนม์อยู่ ได้เสด็จมาถึงเมืองน่าน พระอรหันต์
กับพระอานนทชนขอให้พระราชทานพระเกสธาตุแก่มหาราช
พระองค์ซึ่งประทานให้ และทรงพยากรณ์ว่า เมื่อพระองค์
เสด็จปรินิพพานแล้ว พระธาตุข้อมือซ้ายจะมาประดิษฐาน
ในเมืองนี้ ครั้นพระพุทธองค์นิพพานแล้ว พระมหากัสสป
อาราธนาให้พระธาตุเสด็จไปเมืองน่าน หยุร่วมกับพระเกสธาตุ
ที่ได้ประทานไว้ก่อน ถึง พ.ศ. 218 พระเจ้าอโศกทรงรวบรวม
พระธาตุสร้างพระสถูป 84000 กิ่งแจกพระธาตุและสร้างพระ
สถูปขันทเมืองนด้วย แต่พระสถูปเดิมนั้นหักพังหายไปหมด
เหลือแต่พระธาตุจอมดินหยุ จนเมื่อราว พ.ศ. 2004 ท้าวขาก่าน
เจ้าเมืองน่านจึงได้ขุดพระธาตุและสร้างพระสถูปขึ้น

1. ตำนานพระธาตุแช่แห้ง

พระธาตุช่อแฮ จังหวัดแพร่ ในตำนานว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายัง
 ชงพระชนม์อยู่ วันหนึ่งเสด็จมาถึงเมืองแพร่ ขุนลัวะอายค่อม
 ถวายหมากให้ฉัน พระอรหันต์ทูลขอพระเกสชาติให้ขุนลัวะ
 อายค่อม พระพุทธองค์ก็ประทานให้ และโปรดให้เอาไป
 ไว้ในถ้ำ แล้งชงทำนายว่า เมื่อพระองค์นิพพานแล้ว พระธาตุ
 สอกก้าซ้ายจะเสด็จมาหยุดที่ ครั้นพระพุทธองค์นิพพานแล้ว
 พระเจ้าอโศกสร้างพระธาตุ 84000 พระอรหันต์ทั้งหลาย
 อธิทานว่า พระธาตุที่เหลือจะเสด็จไปประดิษฐานตามที่
 พระพุทธเจ้าทำนายไว้ พระธาตุสอกก้าซ้าย จึงมาประดิษฐาน
 ในโกสิยรัชชบรรพต คือคอยช่อแฮนี้ เมื่อบรรจุพระธาตุ มี
 พระยา 5 คน และพระอรหันต์ 7 องค์ พระธาตุก็กระทำ
 ปาติหารย์เนื่อง ๆ ผู้ปกครองเมืองก็ได้ปฏิบัติบูชากันต่อ ๆ มา

1. ประชุมตำนานพระธาตุภาคที่ 1

พระธาตุคอกยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ ในตำนานว่า
 เทวดามอบอกพระสุมนะเมืองสุโขทัยว่า พระธาตุที่พระเจ้า
 อโศกขงฝั่งไว้ที่เมืองบางจานั้น พระเจดีย์พัง พระธาตุหยุดได้
 กอเข็มเป็นรูปม้านั่ง พระสุมนะไปเมืองศรีสัชนาลัย บอก

พระยาสิทธิไชยชาบ แล้วปลุกร้านอาราธนาให้พระธาตุทำ
 ปาติหารย์ พระธาตุก็ทำปาติหารย์เห็น ประจักษ์คณียังรุ่ง
 พระสุมณะจึงขุดลงไป ก็ได้พบโกศทองเหลือง เงิน ทองคำ
 และแก้ว มีพระธาตุหลายองค์ พระสุมณะก็ถวายพระยาสิทธิไชย
 บ้าง แล้วนำไปถวายพระยาสุโขทัยบ้าง แต่พระธาตุไม่ทำ
 ปาติหารย์ พระสุโขทัยจึงถวายคืนให้พระสุมณะ ครั้นทำว
 ก้อนาเมืองเชียงใหม่ ให้ไปนิมนต์พระอุทุมพรมหาสวามีเป็น
 เจ้าเมืองพัน ให้มาหยุดเมืองเชียงใหม่ แต่พระอุทุมพรไม่มา
 ให้แต่พระสงฆ์มา 10 รูป ให้หยุดทั่วโลก พระเจ้าก้อนาจึง
 ให้ไปนิมนต์พระสุมณะ เมืองสุโขทัยขึ้น มาหยุดเมืองเชียงใหม่
 พระสุมณะจึงเอาพระธาตุที่พระเจ้าสุโขทัยคืนให้ นั้น ไปถวาย
 พระเจ้าก้อนา ชั้นเดิมเมื่อ พ.ศ. 1912 พระเจ้าก้อนาให้
 พระสุมณะพักอยู่ที่วัดพระยืนก่อน ได้ 2 ปีแล้วจึงสร้างวัด
 สวนดอกถวาย แล้วย้ายไปหยุดที่วัดสวนดอก ต่อมาพระสุมณะ
 กับพระเจ้าก้อนา ใครจะสร้างพระเจดีย์เป็นที่บรรจุพระธาตุ
 ให้วิเศษ จึงเสียดให้ช่างพาพระธาตุไป ช่างพาพระธาตุขึ้น
 ไปถึงคอยสุเทพ พระสุมณะกับพระเจ้าก้อนา จึงสร้างพระธาตุ
 คอยสุเทพขึ้น ถึง พ.ศ. 2086 พระมหาขานมงคล ได้

ปติสังขรณ์และก่อสร้างถาวรวัตถุเพิ่มเติม และได้มีผู้มีศรัทธา
ปติสังขรณ์และก่อสร้างเพิ่มเติมต่อ ๆ กันมาอีกมาก

1. เรื่องตำนานพระธาตุคอกอบสุเทพ
2. ตำนานโบราณสถานในเมืองเชียงใหม่ และลำพูน
3. พงสาวดารโยนก

พระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง ตำนานว่าเมื่อ
พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ สเด็จพระเจ้ามโหฬาร
มโหฬารผู้หนึ่ง / ขออภัยขอนเอน้ำผึ้งใส่กะบอกมาถวายพระ
พุทธเจ้าฉันแล้ว โยนกะบอกไม้ลงยังพื้นดิน ทรงทำนายว่า
ที่ตรงนั้นต่อไปจะเป็นบ้านเมืองใหญ่ ชื่อว่า ลัมพกัปปะ พระ
อรหันต์ทูลขอให้ประดิษฐานพระพุทธศาสนา จึงเอาพระหัตถ์
เสวยพระเกสาประทานพระเกสธาตุแก่พระอรหันต์ให้ ๆ แก่
ลัมพกัปปะแล้วตรัสว่า เมื่อ พระองค์ปรินิพพานแล้ว
พระอรหันต์ 2 องค์ คือพระกุมารกัสสปกับพระเมคิยะ จักนำ
พระธาตุมาประดิษฐานไว้ยังเมืองนี้ ครั้นเมื่อพระองค์นิพพาน
แล้ว พระเถระทั้งสองก็นำพระธาตุมาบรรจุไว้ในเมืองนี้ และ
เมื่อ พ.ศ. 218 พระเจ้าอโศกซึ่งทรงสร้างพระสถูปบรรจุพระบรม
ธาตุ 84000 ก็ได้ทรงส่งพระบรมธาตุมาบรรจุไว้ที่เมืองนี้ด้วย
พ.ศ. 1959 พระมหาเทวีแห่งนครพิงค์เชียงใหม่ สเด็จพระ
มานัสการ

พ.ศ. 1992 เจ้าหนานแต่ห้อง เจ้าเมืองลำปาง ทำการซ่อม

พ.ศ. 1019 เจ้าหมื่นคำเพ็กเมืองใต้ ซึ่งขึ้นมาอยู่กับ

พระเจ้าติโลกและได้เป็นเจ้าเมืองทำการซ่อม

พ.ศ. 1039 เจ้าเมืองหนานสีทตถ์ ทำการซ่อม

ต่อจากนักมเจ้าเมืองและผู้มีสิทธิ์ทำการซ่อมต่อกัน

เรื่อย ๆ มาจนเมื่อ พ.ศ. 2373 พระยาไชยสงครามได้ทำการ
ซ่อมใหญ่ นับเป็นครั้งสุดท้าย

1. ประชุมตำนานพระธาตุภาคที่ 1

2. พงสาวดารโยนถ

พระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูน ในตำนานว่าพระเจ้า
อาทิตย์ราชวงศ์รามัณ ผู้ครองเมืองลำพูนเป็นผู้สร้าง เมื่อ
พ.ศ. 1586 พระเมืองแก้วชงปติสังขรณ์ เมื่อ พ.ศ. 2054
พระเจ้ากาวิละ ได้ชงปติสังขรณ์และยกยอดฉัตร 4 มุม เมื่อ
พ.ศ. 2329 จากนั้นก็ได้มีการปติสังขรณ์กันต่อ ๆ มาอีก
หลายคราว

1. พงสาวดารโยนถ

2. ตำนานโบราณสถานในเมืองเชียงใหม่และลำพูน

พระบรมธาตุ จังหวัดนครราชสีมา ในตำนานว่าเดิม
เจ้าชนะกุมารกับนางเหมชารา ลูกท้าวสิงหรา เมืองทันตบุรี
เซ็นพระธาตุจากลังกามาประดิษฐานที่หาดชายแก้ว ครั้นราว

พ.ศ. 1200 พระยาสรวิชัยโสกราช เจ้าเมืองนครราชสีมา
 พระธาตุที่หาดทรายแก้วจึงจัดการสร้างสถูปประดิษฐาน ครั้น
 ราว พ.ศ. 1800 พวกลัทธิเวทย์เข้ามาช่วยกันซ่อมแปลงรูป
 พระสถูปเป็นแบบลังกา ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ได้มีการ
 ปฏิสังขรณ์ต่อ ๆ กันมาหลายคราว ที่ครั้งใหญ่ ๆ ซึ่งปรากฏ
 ในพงสาวดารก็คือ ครั้งกรุงธนบุรีและครั้งรัชการที่ 5

1. เรื่องตำนานพระธาตุเมืองนครราชสีมา
2. ที่ระลึกแห่งการเปิดทางรถไฟหลวงสายใต้

พระปถมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม พระสถูปเดิมเป็นของ
 สร้างตั้งแต่ครั้งพระพุทธศาสนาเข้ามาถึงประเทศนี้ และได้มี
 การปฏิสังขรณ์ต่อ ๆ กันมาหลายครั้งหลายคราว จนเมื่อ
 พ.ศ. 2403 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึง
 โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เป็น
 แม่กองออกไปทำการปฏิสังขรณ์ ตามแบบอย่างพระสถูปที่
 พระองค์ทรงคิดขึ้น สมเด็จพระยาถึงอัสสัม เจ้าพระยา
 ที่พากรวงศ์เป็นแม่กอง อำนวยการสร้างต่อมาจนสำเร็จ
 สูง 3 เส้น กว้าง 6 นิ้ว ถานรอบ 5 เส้น 16 วา 3 สอก

1. เรื่องพระปถมเจดีย์
2. พุทธเจดีย์สยาม
3. เรื่องเที่ยวนครปฐมภาษาอังกฤษ ของ พันตรีไซเดนฟาเดน

พระปรางค์วัดอรุณ พระนครกรุงเทพฯ รัชกาลที่ 2 ซึ่ง
เริ่มแต่การค้ำหยัง รัชกาลที่ 3 ซึ่งสร้างจนสำเร็จ สูง 1 เส้น
13 วา สอกคืบ 1 นิ้ว โดยรอบฐานข้างล่าง 5 เส้น 17 วา

1. ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่างๆ ซึ่ง ร. 3 ซึ่งสร้าง
2. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร. 3-4

พระมหาธาตุไชยว จำเพอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
เป็นของสร้างครั้งถือลัทธิมหายาน ในประเทศสยาม พ.ศ.
1300 ได้มีผู้มีศัทธาช่อมต่อ ๆ กันมาหลายคราว ช่อมเป็น
การใหญ่ เมื่อในรัชกาลที่ 5

1. พุทธเจดีย์สยาม
2. บันทึกเรื่องพระธาตุไชยา
3. ที่ระลึกแห่งการเปิดทางรถไฟหลวงสายใต้

พระมหาธาตุเมืองนครชุม จังหวัดกำแพงเพชร พระยา
ดิไทย หรือพระมหาธรรมราชาที่ 1 กรุงสุโขทัย ซึ่งสร้าง เมื่อ
พ.ศ. 1900

1. ประชุมศิลาจารึกภาค 1
2. พระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง

พระสมุทเจดีย์ อำเภอสมุทปราการ พระนครกรุงเทพฯ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้เริ่มสร้าง
 เมื่อ พ.ศ. 2366 สำหรับเพื่งการถนอมดิน ถึงรัชกาลที่ 3
 โปรดให้สร้างพระเจดีย์เหลี่ยมกับวิหารขึ้นสำหรับ เมื่อ พ.ศ.
 2370-1 ถึงรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2403-4 โปรดให้สร้างพระ
 เจดีย์รูปลอมฟาง หรือเจดีย์ลังกาสวมพระเจดีย์องค์เดิม
 โปรดให้บรรจุพระบรมธาตุ พระไชย และพระท่ายสมุทในพระ
 สมุทเจดีย์ที่สร้างใหม่นั้นด้วย

1. ตำนานเรื่องวัตถุธาตุต่าง ๆ ซึ่ง ร. 3 สร้าง
2. เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่ง ร. 4 สร้าง
3. ความเปนม้าของพระสมุทเจดีย์
4. พระราชพงสาวดารรัตนโกสินทร์ ร. 2-3-4

พระศรีวิวัฒนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก พระบรมไตร
 โลกนาถ สร้างเมื่อ พ.ศ. 2006 ในเวลาที่เสด็จประทับอยู่ที่
 ที่เมืองพิษณุโลก

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. เรื่องเที่ยวตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระบิดาเจ้ากรุงธนบุรี

พระสุริวัตน์มหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี พระมหาจักรพรรดิ
 ชงสร้าง เมื่อ พ.ศ. 2092

1. เรื่องพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. พระพุทธเจดีย์สยาม
3. โบราณวัตถุสถานในสยามภาค 3

พเขาทอง พระนครกรุงเทพ ฯ เริ่มถมดินในรัชกาลที่ 3
 เสียดในรัชกาลที่ 4 และชงสร้างพระเจดีย์แบบลอมฟางชั้นบน
 ยอด ถึงรัชกาลที่ 5 ชงปั้นอุพระบรมธาตุซึ่งได้มาจากเมือง
 กบิลพัสดุ์ ในประเทศอินเดีย

1. ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ชง ร. 3 ชงสร้าง
2. เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ชง ร. 4 ชงสร้าง
3. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร. 2-3-4

มณฑปพระพุทธบาทอันแรก จังหวัดสระบุรี สมเด็จ
 พระเจ้าชงชัย ชงสร้างสวมรอยพระพุทธบาท เมื่อ พ.ศ. 2167

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. เทียบตามทางรถไฟ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

พระพุทธรูป

พระแก้วมรกตน้อย พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย จัด
สมาธิเพชร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พระราชดำริให้สร้างขึ้น ด้วยทรงเคารพนับถือพระมหามุนีรัตน
ปติมากรแก้วมรกต ทรงทราบว่าแก้วมรกตเช่นนั้นหาได้ใน
ประเทศสุโขทัย จึงดำริให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวง
พิสนุโลก ฯ ซึ่งกำลังเสด็จไปศึกษาวิชาอยู่ในประเทศ
นั้น ให้ทรงสืบเสาะแก้วมรกตก้อนใหญ่ที่สุดที่จะพึงหาได้
ครั้นได้แล้วโปรด ฯ ให้ช่างมีฝีมือทำหุ่นพระพุทธรูปขึ้นตาม
พระอัญญาสัย ส่งออกไปให้เป็นแบบอย่าง ให้หาช่างแก้ว
มีฝีมือในประเทศสุโขทัย จำลองแบบนั้นเป็นพระพุทธรูป
แก้วมรกต สำหรั้ติดตามพระราชประสงค์ ได้มาถึงกรุงเทพ ฯ
เมื่อ พ.ศ. 2457 โปรด ฯ ให้มีการฉลองและทำพิธีพุทธาภิเสก
ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม แล้ว
เชิญไปประดิษฐานไว้ในพระบรมมหาราชวัง

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระเก้ายี่สิบ วัดสวนดอก จังหวัดเชียงใหม่

เป็นพระพุทธรูปหล่อ ปางมารวิชัย สมัยเชียงแสน
ชั้นหลัง พระเจ้ากือนาเป็นผู้สร้าง พร้อมกับวัดสวนดอก

1. พงสาวดารโยนถ. 2. ตำนานโบราณสถานในเมืองเชียงใหม่และลำพูน

พระเก้ายี่สิบ วัดสวนตาล จังหวัดน่าน

เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย สมัยสุโขทัย ผู้ใดสร้าง
หาหาบไม่

พระแฉ่งคม วัดพระเชตุพน จังหวัดเชียงใหม่

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระหล่อปางมารวิชัย ฝีมือช่าง
สมัยอุทอง ประดิษฐานที่ในวิหารหลวง วัดพระเชตุพน

พระแฉ่งคม วัดศรีเกิด จังหวัดเชียงใหม่

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระหล่อ ปางมารวิชัย สมัย
อุทอง เป็นพระประธานในวัดศรีเกิด

พระครูเทพกสิตรี พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปสีลา ปางถวายเนตร เดิมอยู่ที่วัด
พระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี เชิญมาไว้ที่วัดเบญจมบพิตร
กรุงเทพ ฯ เมื่อในรัชกาลที่ 5

พระชินสมอ จังหวัดธนบุรี

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระฝีมืองาม หน้าตักสอกเสส
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเจ้าจอม
น้อย (สุหรานากง) ไปไว้ที่วัดอัปสรสวรรค์ จังหวัดธนบุรี
อยู่จนบัดนี้

1. กำหนดพระพุทธรูปสำคัญ

พระไชยเนาวรัตน์ พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปหล่อ ปางขัดสมาธิราบ หน้าตักสอก
เสส ถูตาลบั้งทราย่างพระไชย ฝีมือช่างชาวประเทศลานนา
(เชียงใหม่หรือเชียงแสน) เป็นของแปลก เจ้าแก้วเนาวรัตน์
เจ้านครเชียงใหม่ เมื่อยังเป็นเจ้าอุปราช รั้งราชการ

นครเชียงใหม่ เชนลงมาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2452 โปรด ฯ ให้ตกแต่งและทำ
 ตาลบัตรลงถวาย แล้วมีงานฉลอง เสร็จแล้วประดิษฐานไว้
 ในพระที่นั่งอัมพร ในพระบรมมหาราชวัง พระนครกรุงเทพฯ ฯ

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระแชกคำ จังหวัดธนบุรี

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระพุทธรูปปางขัดสมาธิราบ
 หน้าตัก 18 นิ้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระ
 ราชทานพระยาราชมนตรี (กู) ไปตั้งเป็นพระประธานวัด
 ศรีหบดี จังหวัดธนบุรี หยุ่จนบัดนี้

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระโต วัดบวรนิเวศ พระนครกรุงเทพฯ ฯ

พระประธานองค์ใหญ่ วัดบวรนิเวศ เป็นพระพุทธรูป
 โบราณ ปางมารวิชัย หน้าตัก 9 สอก 2 นิ้ว เดิมประดิษฐาน
 หยุ่ที่วัดสะพาน เมืองเพชรบุรี ราชศรเรียกกันว่า พระโต
 สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสพย์ โปรด ฯ ให้เชิญ
 มาประดิษฐาน เป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ

แต่สันนิษฐานว่า เมื่อเงินมานั้น เห็น จะชำรุด ชุติ ไชย มากถึง
 หักพัง ได้มาแต่เป็นส่วน ๆ มาประกอบเข้าเป็นพระองค์
 ดูลักษณะเป็นฝีมือช่างกรุงเทพ ฯ โดยมาก สังเกตพอรู้ได้
 แต่เป็นเค้าว่าเดิมเห็นจะเป็นลักษณะพระขอม

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระทศพลญาณ พระนครกรุงเทพ ฯ

พระทศพลญาณ เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ประดิษฐาน
 เป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดบรมนิวาส กรุงเทพ ฯ
 เรื่องตำนานปรากฏแต่ว่าเงินลงมาจากเมืองพิสนุโลก แต่จะ
 มาจากวัดไหนหาบไม่ได้ ลักษณะเป็นพระพุทธรูปฝีมือช่าง
 สมัยสุโขทัย

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระนั่งห้อย วัดหน้าพระเมรุ
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระพุทธรูปลีลา ห้อยในวิหาร
 น้อย วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นพระ
 พุทธรูปสมัยทวารวดี เดิมอยู่ที่วัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม

มีผู้เขียนมาไว้วัดมหาธาตุ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา พระยาวิชิต ฯ
 เขียนมาจากวัดมหาธาตุ ประดิษฐานไว้ที่วัดนั้นเมื่อในรัชกาลที่ 3

1. เรื่องเที่ยวพระนครศรีอยุธยา ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร
2. เรื่องกรุงเก่า

พระนิรันตราย พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปนิรันตราย เป็นพระปางสมาธิเพชร หล่อ
 ด้วยทองสัมฤทธิ์กาไหล่ทอง เบื้องหลังมีเรือนแก้วเป็นพุ่ม
 พระมหาโพธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 พระราชดำริแบบอย่างสร้างขึ้น มูลเหตุเดิมนั้น ด้วยเมื่อ
 ปีพ.ศ. 2399 กำนันผู้หนึ่งชื่อ อิน หยูในแขวงเมืองปราจีนบุรี
 กับบุตรชายชื่อ ย้ง ไปขุดมันนกกที่ชายป่าแห่งดงศรีมหาโพธิ์
 พบพระพุทธรูปหล่อด้วยทองคำเนื้อ ๘ น้ำหนัก 8 ตำลึง จึง
 นำมามอบให้ปลัดเมืองฉะเชิงชောพาเข้ามาถวายในพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ พระราชทานรางวัลพ่อ ลูก
 เป็นเงินตรา 8 ชั่ง แล้วให้เจ้าพนักงานเงินไปเก็บไว้ในหอ
 สเด็จพระรัตนปริต กับพระกริ่งทองคำองค์น้อย ครั้นเมื่อปี 2403
 มีผู้ร้ายลักขุดพระกริ่งองค์น้อยซึ่งหุ้กับพระทองคำองค์นั้นไป
 จึงทรงพระราชดำริว่าพระพุทธรูปซึ่งกำนันอิน กับนายย้งบุตร
 ทูนเกล้าถวายนั้นเป็นทองคำทั้งแท่ง ใหญ่กว่าพระกริ่ง ควนที่

๗๖ ฝุรายจะลัก พระพุทธรูป องค์นั้นไป ก็ผเอนให้คลาดแคล้ว
 ถึง 2 ครั้ง ทั้งผู้ขุดได้ก็ไม่ทำอันตรายเป็นอัศจรรย์อยู่ จึง
 ชงถวายพระนามพระพุทธรูปองค์นั้นว่า พระนรินทร์ราย แล้ว
 ชงพระราชดำหริ แบบหย่างให้เจ้าพนักงานหล่อพระพุทธรูป
 นึ่งขัดสมาธิเพชรด้วยทองคำ สวมพระพุทธรูปนรินทร์ราย
 องค์นี้อีกชั้นหนึ่ง และให้หล่อด้วยเงินใต้บริสุทธิเป็นคู่กัน
 อีกองค์หนึ่ง ครั้นพ่ายหลังชงพระราชดำหริว่า พระสงฆ์
 คณะมัชฌิมิกนิกายจเรินแพร่หลาย จนผู้มีทรัพย์มัทธาได้สร้าง
 อารามถวายให้เป็น อาวาสแก่พระสงฆ์ฝ่าย คณะมัชฌิมิกนิกาย
 มากชนหลายอาราม ตัทธธัมวินัยนั้นรุ่งเรืองจเรินมากชน
 กวนจะมีสังชงเป็นสำคัญสำหรับเป็นที่ระลึกสืบไป ในปี พ.ศ.
 2411 จึงชงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ช่างหล่อพระพุทธรูป
 พิมพ์เดียวกันกับพระพุทธรูปทองชงสวมพระนรินทร์ราย หล่อ
 ด้วยทองเหลืองแล้วกาไหล่ทองคำ มีเรือนแล้วหุ่ยเบื้องหลัง
 ตั้งเชื่อว่าแล้วข้างต้น 18 พระองค์ เท่ากับจำนวนปีที่ได้สเด็จ
 ดำรงสุริราชสมบัติ แล้วชงพระราชดำหริว่า จะชงหล่อ
 ปี่ละองค์พร้อมกันเฉลิมพรพรสาทุกปีไป ถวายพระนามพระ
 พุทธรูปเก่าใหม่ว่า พระนรินทร์ราย ทั้งสิ้น แต่พระพุทธรูปนั้น
 ยังหาได้กาไหล่ทองไม่ พอสเด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้
ช่างกาไหล่ทองคำพระพุทธรูปทั้ง 18 พระองค์ เสด็จบริบูรณ์
แล้วจึงพระราชทานไปตามวัด วัดพระสงฆ์คณะมัณฑนิกาย
มีวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นต้น ตามพระราชประสงค์ใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วทรงสั่งพระ
ราชทานพระอารามหลวงซึ่งเป็นฝ่ายมัณฑนิกาวัดละองค์ต่อมา

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
2. พุทธเจดีย์สยาม
3. เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสั่ง

พระนอน ขนาดใหญ่

1. พระนอน วัดป่าโมกข์ อำเภอป่าโมกข์ จังหวัด
อ่างทอง
2. พระนอน วัดขุนอินทประมูล อำเภอโพธิ์ทอง จังหวัด
อ่างทอง
3. พระนอนจักรสีห์ - วัดพระนอนจักรสีห์ อำเภอ
บางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี
4. พระนอน วัดพระนอน จังหวัดเพชรบุรี ยาว 42 ม.
4 องค์นี้เป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยา

5. พระนอน วัดพระเชตุพน องค์นี้เป็นฝีมือช่างสมัย
รัตนโกสินทร์ ร. 3 ยาว 49 ม.

พระประธานในคหฬพระมหาธาตุไชยา
จังหวัดสุราษฎร์ธานี

เป็นพระพุทธรูปลีลา ปางสเค็ดลงจากดาวดึงส์ สมัย
ทวาราวดี

1. บันทึกเรื่องพระมหาธาตุ เมืองไชยา

พระประธานในพระอุโบสถวัดเขมาภิรตาราม
พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นฝีมือช่างลานช้าง ปางขัดสมาธิ
เพชร ขนาดใหญ่ ถานมีรูปสัตว์ต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้เงินมาประดิษฐานไว้
แต่เดิมจะชงเงินมาจากไหนไม่ปรากฏ

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระประธานในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ
พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระยืน แต่ลักษณะงาม ฝีมือ
พระยาจินดารังสรรค์ ช่างวังหน้าขึ้น ในรัชกาลที่ 1 กรุง
รัตนโกสินทร์

1. ตำนานวัดมหาธาตุ
2. ตำนานพุทธเจดีย์สยาม

พระประธานในวิหารหลวงพระพุทธรบาท
จังหวัดสระบุรี

พระพุทธรูปองค์นี้เป็นฝีมือช่างลานช้าง พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้เชิญมาประดิษฐาน
ไว้ แต่เดิมจะขงเชิญมาจากที่ไหนไม่ปรากฏ

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระประธาน วัดปทุมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระสีลาจำหลัก ขนาดใหญ่
ปางปทุมเทสนาสมัยทวาราวดี เดิมอยู่วัดหน้าพระเมรุ เชิน
มาเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดนี้ เมื่อในรัชกาลที่ 4

1. เรื่องพระปทุมเจดีย์ของเจ้าพระยาพิพากรวงศ์
2. เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่ง ร. 4 ขงสร้าง

พระประธานวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เป็นพระพุทธรูปหล่อขงเครื่องขนาดใหญ่ ฝีมือช่างสมัย
อยุธยา แต่ใครเป็นผู้สร้างไม่ปรากฏ

1. เรื่องเที่ยวพระนครศรีอยุธยา ของสมเด็จพระยาตำราญ ฯ

พระปาง เมืองสว่างคบุรี จังหวัดอุตรดิตถ์

เป็นพระพุทธรูปขงเครื่อง ปางมารวิชัย สมัยศรีอยุธยา
อยู่ที่มุกขวิหารสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช วัดเบญจมบพิตร พระนครกรุงเทพฯ ฯ
เชื่อกันว่ามาจากเมืองสว่างคบุรี จังหวัดอุตรดิตถ์เมื่อในรัชกาลที่ 5

พระพุทธรชินราช จังหวัดพิษณุโลก

พระพุทธรชินราช พระประธานในวิหารหลวง วัดพระ
ศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก เป็นพระพุทธรูปหล่อ
ปางมารวิชัย หน้าตักกว้าง 5 สอกคืบ 5 นิ้วเสส เรื่องตำนาน
เดิมกล่าวว่า เมื่อก่อน พ.ศ. 1500 มีพระเจ้าแผ่นดินพระ
องค์หนึ่งขงพระนามว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ครองเมือง
เชียงใหม่เป็นราชธานี ยกพยุหโยธาลงมาตีเมืองสวรรคโลก
กษัตริย์ผู้ครองเมืองสวรรคโลกสู้ไม่ได้จึงยอมเป็นไมตรี และ

ยกราชธิดาถวายเป็นพระมเหสีของพระเจ้าธัมไตรปิฎก มี
 พระกุมารด้วยกัน 2 พระองค์ มีพระนามว่า เจ้าไกรสรราช
 องค์หนึ่ง เจ้าชาติสาคร องค์หนึ่ง พระเจ้าธัมไตรปิฎกสร้าง
 เมืองพิสนุโลกจะประทานราชกุมารทั้ง 2 องค์ และเมื่อสร้าง
 เมืองพิสนุโลกชง พระราชสัทธา จะหล่อ พระพุทธรูป 3 พระ
 องค์ จึงให้ประชุมช่างผู้ชำนาญทั้งช่างชาวเขียงแสนและชาว
 เมืองสวรรค์โลก สุโขทัย ให้ช่วยกันปั้นหุ่นพระพุทธรูป 3
 พระองค์นั้นตามท่เห็นพร้อมกันว่างาม แล้วหล่อพระพุทธรูป
 3 พระองค์ เมื่อวันพื้ห้สบัติ เดือน 4 ปีจอ พ.ศ. 1499
 สำเหรีดแต่ 2 พระองค์ คือพระชินสีห์ กับพระสาสดา แต่
 อีกองค์หนึ่งคือพระชินราชนั้น หล่อที่แรกทองไม่เดินโดย
 ปรกติ หาสำเหรีดไม่ ต้องปั้นหุ่นใหม่อีกครั้งหนึ่ง เทวดา
 แปลงเป็นปะขาวมาช่วย ได้หล่อเมื่อวันพื้ห้สบัติ เดือน 8
 ขึ้น 6 ค่ำ ปีกุน พ.ศ. 1500 จึงสำเหรีดบริบูรณ์ เสดทองที่
 หล่อพระใหญ่ 3 องค์เหลือหยุนั้น หล่อพระพุทธรูปน้อยอีก
 พระองค์หนึ่ง เรียกกันว่า พระเหลือ ประดิศถานไว้ในวัด
 พระสรรัตนมหาธาตุ เมืองพิสนุโลกทั้ง 4 พระองค์
 ข้อความตามที่กล่าวมาในพงสาวดารเหนือั้น เมื่อมา
 พิจารณาในชั้นหลัง ได้หลักฐานแตกต่างกันไป จะกล่าวแต่

ที่สำคัญคือ พระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าสรุ-
 ษัมไตรปิฎก หรือซึ่งทรงอาณาภาพเช่นเดียวกัน ในพงสาวดาร
 เมืองเข็ยงราย และเมืองเข็ยงแสนหามี่ไม่ อีกประการหนึ่ง
 ความปรากฏในศิลาจารึกว่า เมืองพิสนุโลกนั้นเดิมเรียกว่า
 เมืองสองแคว เมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเสวยราชย์
 นะกรุงสุโขทัย ราว พ.ศ. 1820 ยังเป็นแต่หัวเมืองขึ้น มิ
 ได้เป็นเมืองลูกหลวง อีกประการหนึ่งลักษณะพระพุทธรูป
 3 พระองค์นั้น เป็นแบบอย่างช่างเข็ยงแสนกับช่างสุโขทัย
 ระคนกัน นับว่าเป็นของงามยิ่งจึงหุ้ แต่เป็นฝีมือช่างชั้น
 หล่ง พึ่งเห็นได้ด้วยทำจิวรยาวตามแบบพระพุทธรูปลังกา
 ซึ่งปรากฏว่าเข้ามาถึงประเทศนี้ต่อเมื่อราชวงศ์พระร่วง เป็น
 โห้ยในกรุงสุโขทัย อีกประการหนึ่งนิ้วพระหัตถ์พระพุทธรูป
 3 พระองค์นั้นทำปลายเสมอกัน ไหมกว่าพระพุทธรูปสุโขทัย
 และเข็ยงแสนรุ่นก่อนซึ่งทำปลายนิ้วพระหัตถ์ไม่เท่ากัน อีก
 ประการหนึ่งเมื่อพิจารณาคุณลักษณะ โดยถ้วนถี่ในขบวนช่าง
 เห็นว่าพระพุทธรชินราชกับพระพุทธรชินสีห์ เป็นฝีมือช่างเดียว
 กันแน่แท้ แต่พระสาสดานั้นเป็นฝีมือช่างอื่น ไม่ใช่ช่างที่ปั้น
 พระพุทธรชินราชพระพุทธรชินสีห์ ยังมีหลักฐานทางที่รับรอง
 เรื่องในพงสาวดารเหนือ ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกว่า พระ

เจ้าแผ่นดิน ซึ่งปรากฏพระเกียรติในเรื่องพระไตรปิฎกนั้น มีแต่พระองค์เดียวคือ พระมหาธรรมราชาธิราชไทย เป็นราชโอรสของพระเจ้าเลอไทย และเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้ายรามคำแหงมหาราช เดิมพระมหาธรรมราชาธิราชไทย เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัย (คือเมืองสวรรคโลก) เมื่อก่อนจะได้ผ่านพิภพ ต้องยกกองทัพลงมาตีเมืองสุโขทัย ครั้นได้เสวยราชย์แล้ว ทรงพระราชสังคายนาบำรุงพุทธศาสนา เป็นเอกปริยาย จนถึงเสด็จออกทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะ หยุ่คราวหนึ่ง และได้ทรงแต่งหนังสือเรื่องไตรภูมิ โดยทรงสอบสวนพระไตรปิฎก หนังสือนั้นยังปรากฏอยู่ เรื่องราวที่กล่าวมานี้ ทำให้น่าเชื่อว่า พระมหาธรรมราชาธิราชไทยนี้เอง ที่พงสาวดารเหนือเรียกว่า พระเจ้าธรรมไตรปิฎก แต่สำนักเมืองฝืดไป เมื่อเสวยราชย์จึงสร้างเมืองพิษณุโลกขึ้น เป็นเมืองลูกหลวง และโปรดฯ ให้ประชุมช่างปั้นพระพุทธรูป 2 พระองค์ หรือทั้ง 3 พระองค์หล่อขึ้น เมื่อราว พ.ศ. 1900 ลักสนะจึงงามกว่า และฝืดกับพระพุทธรูปเมืองสวรรคโลก สุโขทัย ซึ่งสร้างมาก่อนด้วยประการฉะนี้

1. ตำนานพระพุทธรูปสำนัก

2. เรื่องพระชินราช พระราชนิพนธ์ ร. 5

3. พงสาวดารเหนือ

4. พระราชนิพนธ์ ร. 4

พระพุทธรชินราช วัดเบญจมบพิตร พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรชินราช หน้าตัก 5 สอกคืบ 5 นิ้วเสส ใน
รัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
สร้างวัดเบญจมบพิตรเมื่อ พ.ศ. 2442 ทรงพระราชดำริหา
พระพุทธรูปที่จะตั้งเป็นพระประธานในพระอุโบสถ ทรงเห็น
ว่าพระพุทธรชินราชมีลักษณะงาม สมควรเป็นพระประธานได้
แต่จะโปรด ฯ ให้เชิญลงมา ก็ทรงเห็นว่าราศครชาวมนตรี
ฝ่ายเหนือที่เคยสักการบูชา จะพากันโทมนัส จึงโปรด ฯ
ให้ช่างจำลองถ่ายแบบพระพุทธรชินราชใหม่ ได้สเด็จพระเจ้า
สมโภชพระพุทธรชินราชและทรงเททองพระปติมากรองค์ใหม่
เมื่อเดือนตุลาคม 2444 เสร็จแล้วโปรดให้เชิญลงมาตกแต่ง
ที่โรงหล่อ (คือกะชวงททานเรือในบัดนี้) สำเหร็ดเรียบร้อย
แล้ว โปรด ฯ ให้แห่มาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระ
อุโบสถ เมื่อวันที่ 13 ธันวาคม 2444 ทรงถวายสายสะพาย
เครื่องราชอิสริยาภรณ์พระรัตนราชวราภรณ์ เป็นพุทธรบูชา
ทรงพระหัตถ์พระพุทธรชินราชปิดทองแล้ว มีการสมโภช 3 วัน

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรชินราช (วัดพระเชตุพน) พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย หน้าตัก 4 สอก 5 นิ้ว
ประดิษฐานเป็นพระประธานในวิหารทิศใต้ ด้านหน้า วัด
พระเชตุพน เชนมาแต่กรุงศรีอยุธยา แต่จะเชนมมาจาก
วัดไหนไม่ปรากฏ มีพระนามว่า "พระพุทธรชินราช วโรภาส
ธัมจักร อัครมเทศนา นราสภพมิตร ปางเทศนาธัมจักร"
(ที่จึงเป็นปางมารวิชัย แต่เห็นจะเป็นด้วยเหตุประดิษฐาน
พระบัวจวักคีย์ ทั้ง 5 ไว้ด้วย จึงเรียกปางเทศนาธัมจักร)

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรชินสีห์ วัดบวรนิเวศวิหาร

พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรชินสีห์ เป็นพระพุทธรูปหล่อปางมารวิชัย หน้า
ตักกว้าง 5 สอกคืบ 7 นิ้ว เป็นพระพุทธรูปสำคัญในหัวเมือง
ฝ่ายเหนือพระองค์หนึ่ง ประดิษฐานอยู่ในวิหารทิศเหนือ
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก จนถึงกรุง
รัตนโกสินทร์ พระวิหารชำรุดชุกโซม ไม่มีใครปฏิบัติสังขรณ์
สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสภย์ จึงโปรด ฯ ให้

เขินลงมาประดิษฐานไว้ ณ วัดบวรนิเวศ ฯ เมื่อ พ.ศ. 2372
 เดิมพระอุโบสถทำเป็นจตุรมุข ประดิษฐานพระชินสีห์ไว้
 มุขหลัง ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์
 สวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรง
 พนวดห้อย สเด็จพระนครหลวงวัดบวรนิเวศ จะทรงสร้างพระเจดีย์
 จึงทูลขอ อนุญาต แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เชน พระพุทธชินราชย้ายมาไว้เป็นประธาน ในพระอุโบสถ
 แล้วรวมมุขหลังสร้างพระเจดีย์

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
2. ตำนานพระชินราช

พระพุทธรูปชินสีห์ (วัดพระเชตุพน) พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปนาคปรกปางมารวิชัย หน้าตัก 3 สอกกบ
 4 นิ้ว ประดิษฐานเป็นพระประธานในพระวิหารทิศตะวันตก
 ด้านหน้าวัดพระเชตุพน เขินมาแต่ลพบุรี มีพระนามว่า
 “พระพุทธรูปชินสีห์ มุนีนาค อโรคยาสมันต์ลังก์ อุตงที่สภาค
 นาคปรก ดิลกบพิตร ”

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรูปรัตนนายก วัดกัลยาณมิตร

พระนครกรุงเทพฯ

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระปางมารวิชัย สร้างในรัชกาล
ที่ 3 หมายพระเจ้าพนัญเชิง กรุงศรีอยุธยา พระวิหารนั้น
เป็นของเจ้าพระยานิกรบดินทร สร้างพร้อมกับสร้างวัด
กัลยาณมิตร พระพุทธรูปเป็นของหลวงสร้างพระราชทาน

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรูปรัตนนายก วัดพนัญเชิง

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพุทธรูปองค์นี้ ปรากฏในหนังสือราชพงสาวดารฉบับ
หลวงประเสียดว่า สร้างเมื่อปีชวด พ.ศ. 1867 ก่อนสร้างกรุง
ศรีอยุธยา 26 ปี แต่ไม่ปรากฏว่าผู้ใดสร้าง

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสียด

2. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรูปโลกเชต พระนครกรุงเทพฯ

พระพุทธรูปโลกเชต พระประธานในพระอุโบสถวัด
สุทัศน์เทพวราราม เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย หน้าตัก

10 สอก 8 นิ้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ
ให้กรมหมื่นนรงค์หริรักษ์ หล่อขึ้นใหม่เมื่อในรัชกาลที่ 3

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
2. ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสถาปนา

พระพุทธรูปเทวปติมากร พระนครกรุงเก่า

เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ หน้าตัก 5 สอก กว้าง 4 นิ้ว เป็น
พระประธานอยู่ในพระอุโบสถวัดพระเชตุพน เดิมเป็นพระ
ประธานอยู่ที่วัดสาธา 4 หน้า แขวงจังหวัดธนบุรี พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จมาประดิษฐานไว้ที่วัด
พระเชตุพน เมื่อในรัชกาลที่ 1

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
2. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร. 1

พระพุทธรูปธรรมมISRราช จังหวัดธนบุรี

พระพุทธรูปธรรมมISRราช พระประธานในพระอุโบสถวัด
อรุณราชวราราม เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย หล่อในรัชกาล

ที่ 2 กล่าวกันว่าพระพักตร์เป็นฝัพระหัตถ์ พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย^๕ทรงบนห่ม

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
2. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร. 2

พระพุทธรูปมณฑลธรรมโมภาส จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพุทธรูปมณฑลธรรมโมภาสปางสมาธิ หน้าตัก 22 นิ้ว
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้พระ
วรวงส์เทอพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ^๕บนห่มหล่อขึ้น เมื่อ
พ.ศ. 2420 กาไหล่ทองคำทั้งพระองค์ ถวายพระนามว่า
พระพุทธรูปมณฑลธรรมโมภาส เมื่อสร้างวัดนิเวศธรรมประวัติ
โปรดให้แห่ไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ
เมื่อวันจันทร์ เดือน 4 ขึ้น 11 ค่ำ ปีชาน 2421

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรูปสี่ทิศ พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปฝัมือข้างเชิงแสน เดิมอยู่ที่ในวิหาร
หลวงวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา

ดำรงราชานุกาฬ เมื่อดำรงพระยศเป็นเสนาบดีกะชวงมหาชาติไทย
 สด็จขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. 2441
 ทอดพระเนตรเห็นเป็นพระลักสนะงาม จึงตรัสขอเจ้าอินท-
 วโรรสสุริย์วงศ์ เมื่อยังเป็นอุปราชวังราชการเมืองเชียงใหม่
 เชิญลงมาบูรณะปฏิสังขรณ์ไว้สำหรับชงสักการะบูชา ครั้น
 พ.ศ. 2442 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 ส่างวัดเบญจมบพิตร มีพระราชประสงค์จะใคร่ได้พระพุทธรูป
 โบราณที่ลักสนะงาม สำหรับตั้งในการปเรียณชงกะว่าจะ
 ส่างใหม่ มีพระราชดำหรัตั้งให้สมเด็จพระยาดำรง
 ราชานุกาฬชงสืบหา สมเด็จพระยาดำรง ๑ จึงกราบทุน
 ถึงพระพุทธรูปที่ได้เชิญลงมาจากเชียงใหม่ สเด็จพระราช
 ดำเนินไปทอดพระเนตรก็พอพระทัย จึงโปรด ๑ ให้แห่ไป
 ประดิษฐานไว้ในะ พลับ พลาสวน ดุสิต ถวายพระนามว่า
 พระพุทธรุทธิ์ ครั้นการส่างพระอุโบสถ (ชัวคราว) ในวัด
 เบญจมบพิตรแล้ว ถึงเวลาจะผูกพัทธสีมา ชงพระราช
 ดำหรัว่า พระพุทธรุทธิ์เป็นพระพุทธรูปอันมีพระพุท
 ลักสนะงามยิ่งนัก จะหาเสมอเหมือนได้ยาก จึงโปรด ๑ ให้
 แห่มาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร มีมหกัม
 สมโพชเนื่องด้วยการผูกพัทธสีมา 7 วัน เมื่อวันที่ 13 มีนาคม

2442 ชงบันจุพระบรมสารีริกธาตุในพระสกด้วย พระพุทธรูป
 นรสีห์ประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถชั่วคราวจนถึง พ.ศ. 2444
 การสร้างพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรสำเร็จ โปรดให้หล่อ
 จำลองพระพุทธรูปชินราช วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลก
 มาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถแล้ว จึง
 โปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปนรสีห์ไปประดิษฐานไว้ในพระที่นั่ง
 อัมพรสถาน นะพระราชวังดุสิต จังหวัดพระนคร

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรูปนรสีห์น้อย พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปนรสีห์น้อย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้หล่อจำลองตามแบบพระพุทธรูปนรสีห์
 ประดิษฐานไว้ นะ การปรีเยณ (พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจม-
 บพิตร) เมื่อ พ.ศ. 2443 พายหลังย้ายไปประดิษฐานไว้ใน
 วิหารสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2447

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธบุตยรัตน์ พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิแก้วผลึก
 หยาบที่เรียกว่าเพชรน้ำค้างหรือบุตยน์ขาว เดิมประดิษฐาน
 อยู่ที่กรุงละโว้ พระนางจามเทวีทูลขอขึ้นไปเมืองลำพูนเมื่อ
 ไปครองเมืองหริภุญไชย ถึง พ.ศ. 2011 พระเจ้าติโลกราช
 เสด็จไปไวยังเมืองเชียงใหม่ด้วยกันกับพระแก้วมรกต ถึง
 พ.ศ. 2095 พระเจ้าไชยเชษฐาเสด็จไปไวยังเมืองหลวงพระบาง
 ในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา พรานทั้งพรานเท็งได้พบใน
 ถ้ำส้มบ่อย แขวงเมืองนครจำปาสักดีฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แล้ว
 นำไปไวยังบ้านของตน ถึงสมัยกรุงธนบุรี เจ้าไชยกุมารได้
 เป็นเจ้านครจำปาสักดี ให้ไปว่ากล่าวกับพรานทั้งและพรานเท็ง
 ได้พระพุทธรูปองค์นี้มาไว้ในเมืองนครจำปาสักดี เจ้าไชย
 กุมารถึงพิราลัย เจ้าหน้าได้เป็นเจ้านครจำปาสักดี ย้ายเมือง
 จากฝั่งซ้ายมาตั้งทางฝั่งขวา เช่นพระแก้วผลึกมาประดิษฐาน
 ไว้ในเมืองใหม่ด้วย ถึงรัชกาลที่ 2 เจ้าหน้าพิราลัย ข้าหลวง
 ออกไปปลงศพเจ้าหน้า จึงได้พระพุทธรูปองค์นี้มาถวาย
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรด ฯ ให้ตั้ง
 พระพุทธรูปองค์นี้ เสด็จแล้วประดิษฐานไว้ในหอพระสุราลัย

พินาน ซึ่งประดิษฐานอยู่ในข้างบูรพทิศพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
ถึงรัชกาลที่ 4 ซึ่งทำพิธีพุทธาภิเษก ที่วัดพระศรีรัตนศาสดา-
รามเมื่อ 2404 และซึ่งสร้างพระพุทธรัตนสถานถวายเป็นที่
ประดิษฐานพระพุทธรูปสมัยรัตนมาจนทุกวันนี้

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัน 2. ตำนานพระแก้วมรกต 3. ตำนานโยนถ

พระพุทธรูปสมัยรัตนน้อย พระนครกรุงเก่า

เป็นพระพุทธรูปแก้วผลึก ปางมารวิชัย หน้าตักขนาด
3 หรือ 4 นิ้ว หลวงก้นพยุหบาท ทูนเกล้าถวายในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระราชดำริว่า เนื้อ
แก้วบริสุทธิ์ดี ลักสนะและส่วนศักดิ์งามกว่าพระแก้วขนาด
เดียวกันบ้านตามี จึงโปรดฯ ให้ตกแต่งและทำถาดเครื่อง
ประดับด้วยทองคำและเพชรพลอย สำหรับตั้งในพระราชพิธี
ขนาดน้อยแทนพระพุทธรูปสมัยรัตน และซึ่งถวายพระนามว่า
พระพุทธรูปสมัยรัตนน้อย

- 1: ตำนานพระพุทธรูปสำคัน

พระพุทธรูปธรรมาธิกะ พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปธรรมาธิกะ เป็นพระยืนคลุมจีวร 2 พระอังสา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้สร้าง
ขึ้น ซงอุทิศถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ พระบรมราชอนุชาจารย์ ประดิษฐาน
ไว้เหนือที่บันจู่พระอังคาร ที่ในพระวิหารเก๋ง เฉลิมพระเกียรติ
ที่ซงครองวัดบวรนิเวศ ฯ ด้วย

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
-

พระพุทธรูปาลีไล พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปหล่อใหม่ สูง 8 สอกกับ 5 นิ้ว ประดิษฐาน
เป็นพระประธานในพระวิหารทิศเหนือ มุขด้านหน้า วัดพระ
เชตุพน มีพระนามว่า “พระพุทธรูปาลีไล ภัทธีไตรวิเวก
เอกจาริกสมาจาร วิมุติญาณบพิตร”

1. หนังสือตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
-

พระพุทธรูปเพชรญาณ พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ แก้วผลึก สมเด็จพระมหา
สมณะเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถวายพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้ทำถาดและเครื่อง
ประดับสำหรับพระราชพิธี

1. ถาดานพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรูปมหามณีรัตนปติมากร (แก้วมรกต)

พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปองค์นี้ทำด้วยแก้วมรกต เป็นพระปางสมาธิ
ในหนังสือรัตนพิมพวงศ์ว่า เทวดาส่างถวายพระอรหันต์องค์
หนึ่ง มีนามว่าพระนาคเสน ในเมืองปาตลีบุตร พระมหารัตน
ปติมากรอยู่ในเมืองปาตลีบุตร แล้วตกไปเมืองลังกาทวีป
เมืองกัมโพชา เมืองสร้อยบุษยา เมืองละโว้ เมืองกำแพงเพชร
และเมืองเข็ยงราย เมื่อ พ.ศ. 1977 มีผู้พบพระแก้วมรกต
องค์นี้ในพระสถูปองค์หนึ่งซึ่งพังลง เมื่อความซาบถึงพระเจ้า
สามฝั่งแกน เจ้าเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าสามฝั่งแกนจึงจัด
การจะเชิญไปไว้ยังเมืองเชียงใหม่ แต่ช่างที่ช่างพระแก้วมรกต

ไม่ยอมไปเชียงใหม่ จะไปแต่ทางลำปาง พระเจ้าสามฝั่งแกน
จึงยอมให้เงินพระแก้วมรกตไปประดิษฐานไว้ที่เมืองลำปาง
หยุดที่เมืองลำปาง 32 ปี ครั้นถึง พ.ศ. 2011 พระเจ้าติโลกราช
เจ้านครเชียงใหม่จึงให้ไปเงินพระแก้วมรกตจากลำปางไป
ไว้ที่เมืองเชียงใหม่ หยุดที่เชียงใหม่เป็นเวลา 84 ปี ถึง
พ.ศ. 2095 พระเจ้าไชยเชษฐาเงินจากเชียงใหม่ไปไว้เมือง
หลวงพระบาง 12 ปี แล้วเงินต่อไปยังเมืองเวียงจันทน์ หยุดที่
เวียงจันทน์ 214 ปี ถึง พ.ศ. 2321 สมัยกรุงธนบุรี พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้นยังดำรงพระยศเป็น
สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ได้เป็นจอมพลขึ้นไปตี
กรุงศรีสัตนาคณหุต ได้เมืองเวียงจันทน์แล้ว เงินพระแก้วมา
ไว้ยังกรุงธนบุรี ครั้นถึง พ.ศ. 2325 ทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์
แล้ว โปรดฯ ให้สร้างพระอารามขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เป็น
ที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต คือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
หยุดมาจนทุกวันนี้

1. หนังสือรัตนพิมพวงศ์ 2. พระราชนิพนธ์ ร. 4 ภาสามคธ 3. ตำนาน
พระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรูปมหาโลกาภินันท์ พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปหล่อ ปัดทอง ปางมารวิชัย พระประธาน
ในพระอุโบสถวัดเฉลิมพระเกียรติ

การสร้างพระพุทธรูปองค์นี้ มีเรื่องปรากฏว่าเมื่อในรัชกาล
ที่ 3 โปรด ฯ ให้ขุดแร่ทองแดงที่อำเภอจันทัก จังหวัด
นครราชสีมา ได้แร่ตกลงเป็นเนื้อทองแดงลงมามาก พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะใช้ทอง
แดงนั้นให้เป็นประโยชน์แก่กุลพระศาสนา ก่อน จึงโปรด ฯ
ให้หล่อพระพุทธรูปซึ่งจะเป็นพระประธานวัดที่ขงสร้างขึ้นใหม่
2 วัด คือวัดราชนัคคากับวัดเฉลิมพระเกียรติ พระพุทธร
ูปมหาโลกาภินันท์เป็นพระประธานในวัดเฉลิมพระเกียรติ

1. ถ้านามพระพุทธรูปสำคัญ

พระพุทธรูปมารวิชัย พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยนาค หน้าตัก 3 สอกคืบ
ประดิษฐานเป็นพระประธานอยู่ในวิหารที่สตะวันออกด้านหน้า
วัดพระเชตุพน เดิมอยู่ที่วัดเขานิน เมืองสุวรรณโลก

มีพระนามว่า “ พระพุทธมารวิชัย อภัยบุรุษักส์อัคพริกส์
โพธิกรรมย์อภิสมพุทธบพิตร ”

1. ทำนาคพระพุทธรูปสำกั้น

พระพุทธรูปยอตฟ้าจุลา โลก และ พระพุทธรูปเลิศล้ำนภาดีย
พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูป 2 องค์นี้ เป็นพระยืนสูง 6 สอก ปางประทาน-
อภัย (เรียกกันเป็นสามัญว่าปางห้ามสมุทร) หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์
เป็นแกนหุ้มด้วยทองคำ หน้าองค์ละ 63 ชั่ง 14 ตำลึง พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างเมื่อปลายปี พ.ศ. 2385
หรือต้นปี พ.ศ. 2386 องค์ฝ่ายเหนืออุทิศถวายพระอัยกาธิราช
องค์ฝ่ายใต้อุทิศถวายพระชนกนาถ

ในสมัยนั้น มีเหตุเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง ด้วยเมื่อในรัชกาล
ที่ 2 คนทั้งหลายเมื่อกล่าวถึงรัชกาลที่ 1 มักเรียกว่าแผ่นดิน
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงหรือแผ่นดินก่อน ครั้นมาถึง
รัชกาลที่ 3 มีรัชกาลที่เป็นอดีตขึ้นเป็น 2 รัชกาล จึงเรียก
รัชกาลที่ 1 ว่าแผ่นดินต้น รัชกาลที่ 2 ว่าแผ่นดินกลาง
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่พอพระทัย ทรงพระ
ราชดำริว่า ถ้ารัชกาลที่ 1 เป็นแผ่นดินต้น รัชกาลที่ 2

เป็นแผ่นดินกลาง รัชกาลที่ 3 ก็จะต้องเป็นแผ่นดินปลาย
เป็นอ้อมมงคล จึงโปรดฯ ให้ประกาศให้เรียกนามอดีตรัชกาล
ตามนามพระพุทธปติมากร 2 องค์นี้ คือเรียกรัชกาลที่ 1 ว่า
แผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เรียกรัชกาลที่ 2 ว่า
แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

1. หนังสือตำนานพระพุทธรูปสำคัญ 2. ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา

พระพุทธรูปถ้ำร้อยสี่ เขาung จังหวัดราชบุรี

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นของจำหลักหยุ่กับฝาผนังถ้ำร้อยสี่
เขาung จังหวัดราชบุรี ปางปถมเทสณา มีผู้จำหลักไว้แต่สมัย
ทวาราวดี ข้างล่างมีหนังสือบอกถ้ำร้อยสี่สมาธิคุณตะ เข้าใจ
ว่าเป็นชื่อผู้จำหลัก

1. ประชุมศิลาจารึกภาค 2

พระพุทธรูปที่วัดนางกุกย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เป็นพระพุทธรูปศิลา สมัยทวาราวดี หย่างเดียวกับที่
วัดประดู่โรงต้ม ซึ่งเขินมาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

พระพุทธรูปนรีมิต จังหวัดนครบุรี

พระพุทธรูปนรีมิต เป็นพระยืนปางเครื่อง ปางประธานอภัย (ห้ามสมุทร) ประดิษฐานอยู่ที่บุษบกหน้าพระอุโบสถวัดอรุณฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสั่งจำลองจากพระพุทธรูปฉลองพระองค์ ในหอพระสุราลัยพิมาน โดยมีพระราชประสงค์จะเชิญไปประดิษฐานไว้ที่บุษบกนั้น แต่ยังหาได้เชิญไปไม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เชิญไปประดิษฐาน เมื่อ พ.ศ. 2438

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
2. เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสั่ง

พระพุทธรูปวัดการะกอด จังหวัดเชียงใหม่

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระหล่อ ยืน ปางลีลา เชื่อกันมาแต่โบราณว่าเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระเจ้ามังรายผู้สร้างนครพิงค์เชียงใหม่ เป็นฝีมือช่างสมัยเชียงแสนชั้นหลัง เดิมอยู่ที่วัดเวียงกุมกาม พายหลังเข้ามาไว้ที่วัดนี้

1. ตำนานโบราณสถานในเมืองเชียงใหม่

พระพุทธรูปโลกนาถ พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระหล่อ ขึ้น สูง 20 สอก ประดิษฐานเป็นพระ
ประธานในวิหารที่สระวันออก ด้านหลัง วัดพระเชตุพน
เขินมาแต่วัดพระศรีสรรเพชญ์ กรุงศรีอยุธยา มีพระนามว่า
“พระพุทธรูปโลกนาถ ราชมหาสมมตวิงส์ องค์อนันตบถาน
สัพพัณณ สยัมภูพุทธรูปพิตร ”

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
-

พระพุทธรูปชีรวาน พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปชีรวาน เป็นพระยืนปางเครื่องหย่างจักรพัต
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้สร้าง
ขึ้น ชงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยสถานที่ได้เคยชงครอง
วัดบวรนิเวศ ปิดทองเส็ดแล้วเขินประดิษฐานไว้ในพระวิหาร
แก่ง พร้อมกันกับพระพุทธรูปธรรมาธิคคะ แล้วมีการสมโภช
3 วัน เมื่อ พ.ศ. 2428

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
-

พระพุทธรูปสำริด พระนครกรุงเก่า

เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ หน้าตักกว้าง 4 สอก เป็นพระประธานในพระอุโบสถเดิม คือการปเรียณวัดพระเชตุพน บัดนี้ มีพระนามว่า “พระพุทธรูปสำริด มหากรุนาธิคุณ สุนทรธัมมทาน บูรณสุคตบพิตร”

1. ตำนานพระพุทธรูปสำริด

พระพุทธรูปสำริด พระนครกรุงเก่า

พระพุทธรูปองค์นี้ หล่อจำลองจากพระพุทธรูปสำริด ซึ่งในเวลานั้นประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระบรมราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสเล่าว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลื่อมใสในพระพุทธรูปสำริดมาก เมื่อทรงสร้างวัดราชประดิษฐ์ มีพระราชประสงค์จะใคร่เชิญไปตั้งเป็นพระประธาน แต่ทรงพระราชดำริว่า พระพุทธรูปสำริดประดิษฐานอยู่บนพระที่นั่งในพระบรมราชวังแล้ว ไม่ควรจะเชิญไปไว้ที่วัด จึงโปรดเกล้าให้ถ่ายอย่างเท่าพระองค์หล่อขึ้นใหม่ กาให้หล่อแล้วเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ

1. ตำนานพระพุทธรูปสำริด

พระพุทธรูปหิงค์ พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปหล่อ กาไหล่ทอง ปางสมาธิ เดิม
 พระเจ้ากรุงลังกาคองค์หนึ่งซึ่งสร้างขึ้นไว้ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
 ไปขอมาถวายสมเด็จพระเจ้ารามคำแหงมหาราช พระเจ้า
 กรุงสุโขทัย พระเจ้ากรุงสุโขทัยซึ่งปดัตติบุชามาหลายรัชกาล
 จนสมเด็จพระรามธิบดีที่ 1 กรุงศรีอยุธยา ได้เมืองสุโขทัย
 เป็นเมืองขึ้น จึงเชิญพระพุทธรูปหิงค์ลงมาไว้ในกรุงศรีอยุธยา
 ห้อยใต้หน้ายหนึ่ง พระมเหสีคิดอุบายทูลขอให้พระยาฉานดิส
 ผู้เป็นบุตร ไปไถ้เมืองกำแพงเพชร ห้อยนั้นไม่ช้า พระยา
 มหาพรหม เจ้าเมืองเชียงรายยกทัพมาตีเมืองกำแพงเพชร
 พระยาฉานดิสสู้ไม่ได้ยอมเป็นมิตร พระยามหาพรหมจึงขอ
 พระพุทธรูปหิงค์ไปไว้เมืองเชียงราย ต่อมาพระยามหาพรหม
 เกิดวิวาทกับพระเจ้าแสนเมืองมา เจ้านครเชียงใหม่ผู้เป็น
 หลาน พระเจ้าแสนเมืองมายกกองทัพไปตีได้เมืองเชียงราย
 จึงเชิญพระพุทธรูปหิงค์ลงมาไว้ยังเมืองเชียงใหม่ พระพุท
 รหิงค์ห้อยมาในเมืองเชียงใหม่ จนสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 สืบได้ขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ได้เมื่อปี พ.ศ. 2205 จึงเชิญ
 พระพุทธรูปหิงค์ลงมากรุงศรีอยุธยา ประดิษฐานไว้ในวัด

พระศรีสรรเพชญ์ พระพุทธสิหิงค์อยู่ในกรุงศรีอยุธยาต่อมา
 ตลอด 105 ปี จนเสียพระนครแก่พม่าซ้ำสี่ ครั้งนั้นชาว
 เชียงใหม่ยังเป็นพวกพม่า จึงเชิญพระพุทธสิหิงค์กลับไปไว้
 เมืองเชียงใหม่ ครั้นถึงรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ ไทย
 ได้মনทลพ่ายพม่ากลับมาเป็นของไทย สมเด็จพระบวรราชเจ้า
 มหาสุรสิงหนาท ชงพระราชดำริว่า พระพุทธสิหิงค์เคยเป็น
 พระพุทธรูปสำคัญในกรุงศรีอยุธยา โดยมีตำนานตั้งสีแดงมา
 จึงโปรดฯ ให้เชิญลงมายังกรุงเทพฯ เมื่อปีมะแม 2330
 ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระราชวังบวร
 แต่พอสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทถึงมรณกรรม สมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเชิญพระพุทธสิหิงค์ไปไว้ในวัดพระ
 สรรรัตนศาสดารามด้วยกันกับพระแก้วมรกต จนถึงรัชกาล
 ที่ 4 จึงโปรดฯ พระราชทานคืนมาไว้ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์
 หย่างเดิมอีก จนถึงวันชาติ พ.ศ. 2485 รัฐบาลจึงเชิญไปไว้
 เป็นพระประธานในวัดพระศรีมหาธาตุ หยุ่ที่นั่นจนบัดนี้

1. สิหิงคินิทาน หรือ ตำนานพระพุทธสิหิงค์ภาสามคธ (แปลแล้ว)
2. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
3. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร. 1

พระพุทธรอนันตคุณ จังหวัดธนบุรี

พระพุทธรอนันตคุณ พระประธานวัดราชโอรส เป็น
พระพุทธรูปปางสมาธิ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงหล่อขึ้นใหม่ แต่เมื่อยังเป็นกรม ครั้งทรงบูรณะวัดราชโอรส
แต่เมื่อยังเชื่อว่าวัดจอมทองในรัชกาลที่ 2

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
-

พระพุทธรอังกีร์ส พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย หน้าตัก
2/3 สอก 6 นิ้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรด ฯ ให้หล่อขึ้น เมื่อทรงสถาปนาวัดราชบพิตร กาไหล
ทองคำทั้งพระองค์ โปรด ฯ ให้แท้ประดิษฐานเป็นพระ
ประธานในพระอุโบสถ เมื่อวันที่พรหส์บศ เดือน 10 ขึ้น 10 ค่ำ

พ.ศ. 2415

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
-

พระมงคลบพิตร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระมงคลบพิตร หล่อในรัชกาลไหนไม่ปรากฏ ปรากฏ
แต่ว่าเดิมอยู่ข้างทิศตะวันออกของพระราชวังโบราณ สมเด็จ
พระนเรศวรฯ ย้ายมาไว้ในที่ปัจจุบันนี้ เมื่อ พ.ศ. 2146

1. พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา
2. ประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า
3. เทียบตามทางรถไฟ ของ สมเด็จพระบวรราชราชนิภา

พระยากง พระยาพาน จังหวัดนครปฐม

พระยากง พระยาพาน เป็นพระพุทธรูปศิลา ปางประทาน
อภัย สมัยทวารวดี พระยากงประดิษฐานอยู่ในมุขท้าย
วิหารทิศ ทิศอุดร พระยาพานประดิษฐานอยู่ในมุขหลังวิหาร
ทิศ ทิศทักษิณ ที่องค์พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

1. เรื่องพระปฐมเจดีย์ ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์
2. เรื่องตำนานสถานที่และ
วัตถุต่าง ๆ ซึ่ง ร. 4 ชงสร้าง

พระร่วงโรจนวิทธิ ศรีอินทราทิตยธรรโมภาส มหาวิชิตราชบุชนียบพิตร จังหวัดนครปฐม

พระร่วงเป็นพระยืนปางห้ามสมุทร พระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราช

สเด็จพระรัตนวงษาของโบราณในมณฑลฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2452
 พบพระพุทธรูปชำรุดพระองค์หนึ่งจมอยู่ในพื้นวิหารวัดโบราณ
 ในเมืองศรีสะเกษ ปรด ๆ ให้ขุดขึ้น ได้พระเสี้ยว
 พระหัตถ์ และพระบาทยังดี ไม่ชำรุด มีพระลักสนะงาม
 ต้องพระราชหฤทัย จึงโปรดฯ ให้เข็นลงมากรุงเทพฯ ฯ ครั้น
 สเด็จพระรัตนวงษาสมมติ จึงโปรดฯ ให้ช่างในกรม
 ศิลปากรทำรูปหุ่นขี้ผึ้ง ปดสังขรณ์ขึ้นให้บริบูรณ์เต็มพระองค์
 ตั้งการพระราชพิธีหล่อที่วัดพระเชตุพน เมื่อ พ.ศ. 2456 แล้ว
 แล้วเข็นไปประดิษฐานไว้ในซุ้มพระวิหารทิศเหนือ ตรงบันได
 ไหย คือท้องคพระปถมเจดีย์ถวายพระนามว่า พระร่วง
 โรจนฤทธิ์ ศรีอินทราทิตย์ชรรโมภาส มหาวิชราวุธราช
 บุษนียบพิตร

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระตั้งกาวิตเบบจบบพิตร พระนครกรุงเทพฯ ฯ

เป็นพระพุทธรูปหิน สมัยอมรวดี เจ้าเมืองลังกาถวาย
 รัชกาลที่ 5 เมื่อคราวเสด็จยุโรปครั้งที่ 2 ร.ศ. 126

พระล้านทอง จังหวัดเชียงราย

เป็นพระพุทธรูปหล่อ ปางมารวิชัย สมัยเชียงแสนชั้น
หลัง เป็นพระประธานในวัดล้านทอง กิ่งอำเภอเชียงแสน
จังหวัดเชียงราย

พระสมุทนิมนาท พระนครกรุงเทพ ฯ

พระสมุทนิมนาท เป็นพระยืนปางประทานอภัย (ห้าม
สมุท) หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ขัดเกลี้ยง พระบาทสมเด็จพระเจ้า
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างเมื่อครั้งทรงผนวชเป็น
สามเณร ใน พ.ศ. 2409 ประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งหย้า อัน
เป็นที่ประดิษฐานพระมหาสถูปพระมหาสมณะเจ้า กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ ถวายพระนามว่า พระสมุทนิมนาท
เพราะเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
หล่อพระพุทธรูปองค์นี้ด้วยทองกลอง ซึ่งตกกับนายบำรุงราช
บดินทร์ เมื่อตามเสด็จเสด็จในรัชกาลที่ 4 ครั้นพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ
แล้ว โปรด ฯ ให้กาไหล่ทองและจารึกความไว้ที่ฐานพระ
พุทธรูป

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระสัมพุทธมุนี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระสัมพุทธมุนี พระประธานในพระอุโบสถ วัด
เสนาสนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นพระพุทธรูป
โบราณ จะประดิษฐานอยู่ในวัดนี้มาแต่เดิมหรือเข้ามา
ประดิษฐานในรัชกาลที่ 4 เมื่อคราวปฏิสังขรณ์ไม่ปรากฏ

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระสัมพุทธพรรณี พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิหล่อ กาไหล่ทอง พระ
พุทธรูปองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2373 ครั้นยังทรงผนวชและประทับอยู่ที่
วัดสมอราย ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โปรด ฯ ให้
เชิญไปตั้งในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เสด็จการพระราช
พิธีแล้ว โปรด ฯ ให้เชิญไปประดิษฐานบนชุกชีพระอุโบสถ
วัดพระศรีรัตนศาสดารามแทนที่พระพุทธรูปสี่หังค์ ซึ่งเชิญ
ไปไว้ณะพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระบรมราชวัง

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
2. เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่างๆ ซึ่ง ร. 4 ทรงสร้าง
3. ตำนานพุทธเจดีย์สยาม

พระสัมพุทธพรรณี วัดราชาธิวาส พระนครกรุงเทพ ฯ

พระสัมพุทธพรรณีองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จำลองถ่ายแบบพระสัมพุทธพรรณี
เดิม ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หล่อขึ้น
ใหม่ ตั้งพระราชพิธีหล่อที่วัดราชาธิวาส ทำพระราชพิธี
พุทธาภิเสกทั่วทิศพระสรรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ. 2452
ตั้งพระราชหฤทัยจะประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดราชาธิวาส
ซึ่งได้ขงปติสังฆรณ์ ยังมีทันจะได้เงินไปประดิษฐานก็สเด็จพระ
สวรรคต ครั้นการเขียนภาพซุ้มพระอุโบสถสำเร็จแล้ว
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง โปรด ฯ ให้แท้
พระสัมพุทธพรรณีไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระ
อุโบสถ เมื่อวันที่ 8 ตุลาคม 2462

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระสักยสิงห์ พระนครกรุงเทพ ฯ

เป็นพระพุทธรูปหล่อโบราณ ปางมารวิชัย เดิมอยู่เมือง
เชียงใหม่ ครั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ชงสร้างวัดเบญจมบพิตร ชงพระราชดำริให้สร้างพระระเบียง
 เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปฝีมือช่างต่าง ๆ จึงโปรดฯ ให้
 สืบหาพระพุทธรูปโบราณตามหัวเมือง ได้พระพุทธรูปเขินมา
 เต็มมณฑลพายัพหลายองค์ด้วยกัน พระองค์นั้นชงพระราชดำริ
 ว่าลักสนะงามยิ่งพระองค์หนึ่ง จึงโปรดฯ ให้หล่อถ่านเพิ่มขึ้น
 หนึ่ง ชงถวายพระนามว่า พระสักยสิทธิ์ ได้โปรดฯ ให้
 แห่ไปประดิษฐานไว้ที่วัดเบญจมบพิตร มังานสมโภชพร้อม
 กับพระพุทธรูปสี่หน้า เมื่อ 1143

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระสาสดา วัดบวรนิเวศ ฯ พระนครกรุงเทพ ฯ

พระสาสดา เป็นพระพุทธรูปหล่อปางมารวิชัย หน้าตัก
 4 สอกกับ 8 นิ้ว สร้างคราวเดียวกับพระพุทธรุชินราชและพระ
 พุทธรุชินสีห์ ประดิษฐานอยู่ในพระวิหาร ที่สใต้ นะวัด
 พระสรรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก สันกาลนาน กล่าวกัน
 ว่าพระอธิการสังข์องค์หนึ่ง (เห็นว่าทิ้งกรำแตกฝนอยู่ ด้วย
 พระวิหารชำรุด ไม่มีผู้ปดสังขรณ์) เขินพระสาสดาลงมาไว้
 ที่วัดบางอ้อข้าง แขวงจังหวัดนนทบุรีก่อน เมื่อในรัชกาลที่ 2
 หรือที่ 3 ครั้งนั้นสมเด็จพระยามรมมหาพิชัยญาติ

ปตีสังขรณ์วัดประคู้คลองบางหลวง ขอเงินพระศาสดาไปตั้ง
 เปนพระประธานที่วัดนั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระศาสดาเป็น
 พระพุทธรูปในพระอารามหลวงมาแต่โบราณ ไม่วางจะหยุด
 ในวัดอื่น จึงโปรดฯ ให้เงินมาประดิษฐานไว้ที่มุขหน้า
 พระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม เมื่อ พ.ศ. 2396 ต่อมา
 ทรงพระราชดำริว่า พระศาสดากับพระพุทธรูปอื่นที่เคย
 ประดิษฐานอยู่ในพระอารามเดียวกัน นะ เมืองพิษณุโลก จึง
 โปรดฯ ให้สร้างวิหารขึ้นในวัดบวรนิเวศฯ แล้วเงินพระ
 ศาสดาจากวัดสุทัศน์ไปประดิษฐานไว้ในวิหารนั้น เมื่อ
 พ.ศ. 2406

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
2. ตำนานพระชินราช

พระศาสดา วัดสุพรรณาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระปางมารวิชัย ไม่มีเรื่องปรากฏ
 ว่าเงินมาจากไหน แต่พิจารณาลักษณะพระพุทธรูปเห็นว่า

เป็นฝีมือเดียวกับช่างที่หล่อพระสร้อยสาकยมนี่ จึงสันนิษฐาน
ว่าจะขึ้นมาแต่เมืองสุโขทัย เมื่อในรัชกาลที่ 1

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระเสีลา วัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระจำหลักด้วยเสีลา ปางทรมาน
ช้างนาครี ฝีมือช่างอินเดีย หยุ่ทุกุติพระอธิการวัดเชียงมั่น

1. ตำนานพุทธเจดีย์สยาม 2. โบราณวัตถุสถานในสยาม ภาค 2

พระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระพุทธรูปหล่อ ปางสมาธิเพชร
เป็นพระประธานหยุ่ในวิหารน้อย วัดพระสิงห์ จังหวัด
เชียงใหม่

1. ตำนานพระสิงห์ 2. พงสาวดารโยนก

พระสิทธารถ จังหวัดธนบุรี

เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ประดิษฐานเป็นพระ
ประธานในพระอุโบสถวัดพิชัยญาติ จังหวัดธนบุรี เรื่อง

ตำนานปรากฏแต่ว่า เชนลงมาจากจังหวัดพิษณุโลก แต่จะ
มาจากวัดไหนหาบไม่ได้ ลักสนะเปนพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระสีหิงค์ ที่พระปถมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

พระสีหิงค์องค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรด ฯ ให้หล่อจำลองจากพระพุทธรูปสีหิงค์ซึ่งประดิษฐานอยู่
ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระบรมราชวัง (ย้ายไปวัด
พระสร้มหาธาตุ เมื่อ พ.ศ. 2485) แต่ขยายขนาดให้ใหญ่
ออกไปเป็นหน้าตัก 2 สอก 10 นิ้ว แล้วโปรด ฯ ให้แห่ออกไป
ประดิษฐานไว้ที่ซุ้มจรนำ นะพระปถมเจดีย์

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

2. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร. 4

พระสีหิงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช

พระพุทธรูปองค์นี้ เปนพระหล่อ ปางมารวิชัย ขัดสมาธิ
เพชร ฝมือข้างเมืองนครศรีธรรมราช อยู่ในหอพระ ในบริเวณ
ศาลากลางจังหวัด

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ 2. เรื่องพระสีหิงค์กัษริจารณ์

พระศรีสากยมุนี พระนครกรุงเทพ ฯ

พระศรีสากยมุนี พระประธานในวิหารหลวงวัดสุทัศน์
 เทพวราราม เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย หล่อด้วยโลหะ
 หน้าตักกว้าง 3 วา 1 คืบ ใหญ่กว่าพระพุทธรูปหล่อองค์อื่น
 ซึ่งปรากฏอยู่ในประเทศไทยนี้ เดิมเป็นพระประธานอยู่ใน
 วิหารหลวงวัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย หล่อตั้งแต่ครั้งกษัตริย์
 ราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัย ถึงรัชกาลที่ 1 กรุง
 รัตนโกสินทร์ พระวิหารหลวงหักพัง พระพุทธรูปนี้มาต้อง
 ตากแดดกรำฝนจนชำรุดลง พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้าจุฬาโลก จึงดำหรัสสั่งให้เชิญย้ายลงมากรุงเทพ ฯ
 ประดิษฐานไว้กลางพระนคร แต่ในรัชกาลที่ 1 เพียงได้ตั้ง
 สำเหรีดเท่านั้น วิหารที่ประดิษฐานเริ่มสร้างในรัชกาลที่ 2
 และสำเหรีดบริบูรณ์ในรัชกาลที่ 3

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

2. พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ ร. 1

พระศรีอารีย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
และจังหวัดลพบุรี

1. พระศรีอารีย์ วัดชุมพลนิกายาราม จังหวัดพระนคร
ศรีอยุธยา | เป็นพระซงเครื่อง สมัยศรีอยุธยา
 2. พระศรีอารีย์ วัดไล ตำบลเขาสมอคอน จังหวัด
ลพบุรี
-

พระสุรภีพุทธพิมพ์ พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระพุทธรูป ฝีมือช่างเมืองสุโขทัย
หล่อ หน้าตักกว้าง 3 สอกกับ 4 นิ้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชา
ที่สมุหนายก จะเข็นมาจากไหนไม่ปรากฏ เรียกกันมาแต่
ก่อนว่า พระสารภี หยุ่ที่วัดปรีณายก เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์วัดปรีณายก ทอด
พระเนตรเห็น ชงพระราชดำหริว่าเป็นพระลักสนะงาม จึง
โปรด ฯ ให้ประดิษฐานไว้เป็น พระประธานใน พระอุโบสถ
ถวายพระนามว่า พระสุรภีพุทธพิมพ์

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
-

พระเสด็จตามมุนี พระนครกรุงเทพ ฯ

การสร้างพระพุทธรูปองค์นี้ มีเรื่องปรากฏว่า เมื่อใน
รัชกาลที่ 3 โปรด ฯ ให้ขุดแร่ทองแดง ที่อำเภอจันทัก
จังหวัดนครราชสีมา ได้แร่ถลุงเป็นเนื้อทองแดงลงมามาก
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะ
ใช้ทองแดงนั้นให้เป็นประโยชน์แก่อุทิศพระศาสนา ก่อน จึง
โปรด ฯ ให้หล่อพระพุทธรูปซึ่งจะเป็นพระประธานวัดที่ซึ่ง
สร้างใหม่ 2 วัด คือวัดราชันต์ดา กับ วัดเฉลิมพระเกียรติ
พระเสด็จตามมุนีเป็นพระประธานวัดราชันต์ดา ปรากฏเรื่อง
ในพงศาวดารรัชกาลที่ 3 ว่า เมื่อโปรด ฯ ให้ชักไปยังวัด
ราชันต์ดาในเดือนอ้าย แรม ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. 2389 นั้น
โปรด ฯ ให้บ่าวร้องบอกบุรุษตราสตรมาช่วยกันชัก ราสตรพา
กันนิยมยินดีมาเป็นอันมาก ผูกสายเชือกชักถึง 4 เส้น
ครั้งนั้นเจ้าพระยาอมราช (บุญนาค) ซึ่งเคยเป็นตำหรวดมา
แต่ก่อน เข้าช่วยเป็นผู้บัญชาการชักลากนั้น ขึ้นหุ้บนตะเคี
ทองคำพระ กับนายงานตำหรวดเสะทนายอีก 2 คน ครั้น
ชักพระไปทางถนนเสาชิงช้า ถึงที่จะเลี้ยวออกถนนกำแพง
ใหญ่ ต้องหยุดจัดตะเคีเลี้ยวออกให้พ้นคู เจ้าพระยาอมราช

ลงจากตะเคียนซากการให้พนักงานทำการหุ้ พอพระออกมา
ถึงถนนใหญ่แล้ว เจ้าพระยายมราชยังดูจัดการผูกเชือกมัตัน
แล้ว ราสตรเห็นพระออกมาตรงถนนแล้ว และได้ยินเสียง
ม้าล่อเป็นสำคัญว่าให้ลาก ก็ลากพร้อมกัน ตะเคียนเลื่อนมา
โดยเร็ว เจ้าพระยายมราชกะโดดขึ้นตะเคียนไม่ทัน ด้วยชรา
อายุถึง 70 ปีเสส พอได้ยินเสียงเขาให้เกรียวขึ้น ก็วิ่งหลบ
ออกมาเข้าถนน ตะเคียนมากะทบล้มลงทับต้นขาขาดข้างหนึ่ง
เพียงตะโพก ทนาย 2 คนเข้าช่วยตะเคียนก็ทับถูกทั้ง 2 คน
เจ้าพระยายมราชกับทนายคนหนึ่งตายอยู่ในทันที แต่ทนาย
อีกคนหนึ่งหุ้ได้เดือนเสสจึงตาย

2. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

2. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ 3

พระแสน เมืองเชียงใหม่

พระพุทธรูปองค์นี้ เชนมาแต่เมืองเชียงใหม่ เมื่อปี
มะเมีย พ.ศ. 2401 ประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดหงส
รัตนาราม จังหวัดธนบุรี

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระแสน เมืองมหาชัย

พระพุทธรูปองค์นี้ เชนมาจากถ้ำ ในแขวงเมืองมหาชัย
ในความเดียวกับที่เชนพระใสลงมา ประดิษฐานไว้ในพระ
อุโบสถวัดปฐมวัน พระนครกรุงเทพ ฯ ด้วยกัน

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระเสียม พระนครกรุงเทพ ฯ

หน้าตัก 2 สอก เดิมเป็นพระพุทธรูปสำคัญองค์หนึ่ง
หุ่ยในเมืองเวียงจันทน์ เมื่อปราบเวียงจันทน์เป็นกบดในรัชกาล
ที่ 3 เสด็จแล้ว สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ซึ่ง
เสด็จเป็นจอมพลขึ้นไปในคราวนั้น จึงโปรด ฯ ให้เชน
พระเสียมมาไว้ที่วัดโพธิ์ชัย แขวงเมืองหนองคาย ซึ่งตั้งขึ้น
เป็นเมืองใหญ่แทนเมืองเวียงจันทน์ (ยังมีถ่านชุกชีไม้จำหลัก
ปิดทอง ฝีมือช่างกรุงเทพ ฯ หุ่ยที่วัดโพธิ์ชัยจนบัดนี้) ใน
รัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ
ให้เชนพระเสียมลงมากรุงเทพ ฯ เดิมชงกะว่าจะประดิษฐาน
เป็นพระประธานวัดบวรสถานสุทธาวาส แต่เมื่อทอด
พระเนตรเห็น โปรดพระสีกสนะ ให้ประดิษฐานไว้บน

พระแท่นเสวตฉัตรในท้องพระโรง จนเสด็จสวรรคต พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เชิญพระเสิมไปตั้ง
เป็นพระประธานในพระวิหารวัดปทุมวัน พระนครกรุงเทพ ฯ
อยู่จนทุกวันนี้

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระใส พระนครกรุงเทพ ฯ

พระพุทธรูปองค์นี้ เดิมอยู่วัดเดียวกับพระเสิม พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เชิญลงมาจาก
เมืองหนองคาย ประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ
วัดปทุมวัน พระนครกรุงเทพ ฯ เมื่อปีมะเมีย 2401

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระไศยา วัดบวรนิเวศ พระนครกรุงเทพ ฯ

พระไศยา (ปางเข้าพระนิพพาน) เป็นพระสีลาโบราณ
ครั้งราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัย ยาวแต่พระบาทถึง
พระจุลา 6 สอกคืบ 5 นิ้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว โปรดฯ ให้เชิญมาแต่เมืองสุโขทัยครั้งยังชงผนวด

ลักสนะงามกว่าพระไสยาองค์อื่นทั้งสิ้น ประดิษฐานไว้ใน
 วิหารเดียวกับพระสาสดา เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์ พระราชทานเพลิง
 แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ
 ให้เชิญพระอัฐิไปบรรจุไว้ในถ้ำพระพุทธรูปไสยาองค์นี้

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระหริภุชไชยโพธิสัตว์ พระนครกรุงเทพ ฯ

พระหริภุชไชยโพธิสัตว์ ทำเป็นพระพุทธรูปชงเครื่อง
 หยาบเหนียว หน้าตักสอดเสส เดิมอยู่วัดมหาธาตุหริภุชไชย
 เมืองลำพูน เชิญลงมาคราวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ชงรวบรวมพระพุทธรูปฝีมือช่างต่าง ๆ ประดิษฐาน
 ไว้ในพระระเบียงวัดเบญจมบพิตร เมื่อ พ.ศ. 2443

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระอัสถารสส์วิสุคตทศพลญาณบพิตร พระนครกรุงเทพ ฯ

พระอัสถารส เป็นพระยืนขนาดใหญ่ (ปางห้ามญาติ)
 สูง 5 วา 1 สอก 10 นิ้ว ในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระ
 นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวชงประดิษฐานไว้ที่วัดสะแกต ซึ่งสร้างพระวิหาร

ใหญ่หลังหนึ่ง แล้วโปรดฯ ให้เงินพระอัสถารส ซึ่งประดิษฐาน
 อยู่ในวัดวิหารทอง เมืองพิษณุโลก มาประดิษฐานไว้ แต่
 จะเป็นป้ออะไรไม่แน่ สันนิษฐานว่าจะเป็นคราวเดียวกับ
 สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาสุกตพิลเสพย์ เงินพระพุทธรูปสี่
 มาไว้วัดบวรนิเวศ เมื่อ พ.ศ. 2372 เพราะมาจากเมือง
 พิษณุโลกด้วยกัน ทำนองวังหลวงเงินมาองค์หนึ่ง ผนัง
 เงินมาองค์หนึ่ง

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระอรุณ จังหวัดธนบุรี

พระพุทธรูปองค์นี้ เรียกกันเป็นสามัญว่า พระแจ้ง
 หน้าตักสอกเสส หล่อพระองค์กับผ้าครองด้วยทองสีต่างกัน
 เงินมาแต่เมืองเวียงจันทน์ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2401 พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เงินไปประดิษฐาน
 ไว้ในพระวิหารวัดอรุณราชวราราม ด้วยทรงพระราชดำริว่า
 พระนามพ้องกับวัดนั้น

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

พระอินทแปลง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพุทธรูปองค์นี้ หน้าตัก 2 สอกเสส เซ็นมาแต่เมือง
เวียงจันทน์ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2401 เดิมชงพระราชดำหริ
จะเซินไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัด
มหาพรธาราม แต่พายหลังโปรด ฯ ให้เซินไปประดิษฐานไว้
ในพระวิหารวัดเสนาสน์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

1. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ

หลวงพ่อโต วัดเกตุไชโย จังหวัดอ่างทอง

เป็นพระพุทธรูปก่อ สมเด็จพุฒาจารย์ (โต) วัดระคัง
เป็นผู้สร้างเมื่อ ร. 4

หลวงพ่อนาค วัดประยูรวงศ์ จังหวัดธนบุรี

พระพุทธรูปองค์นี้ เป็นพระหล่อ ปางมารวิชัย สมัย
สุโขทัย เป็นพระประธานอยู่ในวิหารวัดประยูรวงศ์ เดิมจะ
เซินมาจากไหนหาบไม่ได้

1. ตำนานวัดประยูรวงศ์

หลวงพ่อเพ็ชร จังหวัดพิจิตร

พระประธานในโบสถ์ท่าหลวง จังหวัดพิจิตร เป็น
พระพุทธรูปหล่อขนาดใหญ่ ฝีมือช่างเมืองนครสวรรค์

